

A TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY FOLYÓIRATA



2022.1.

in situ

Műemlékvédelem a Kárpát-medencében



tanulmányok

JÉKELY ZSOMBOR

A kéméndi református templom és középkori falfestményei 5

HALMOS BALÁZS-MARÓTZY KATALIN

A kismuzsalyi romtemplom kutatása és elméleti rekonstrukciója 33

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT

A nagykehléki templom és falképei 63

BAKÓ ZSUZSANNA ILDIKÓ

Egy elszánt jászóvári prépost emlékirata a kassai premontrei templomról 93

a Teleki László Alapítvány archívumából

BUDAY PÉTER-MUDRÁK ATTILA

A selmecbányai Szent Katalin-templom 116

kutatói beszámoló

KRISTÍNA ZVEDELOVÁ-MIROSLAV SLÚKA

Új felfedezések Tótróna Mindenszentek-templomában 136

JURAJ GREGOREK-KOREŇ PÉTER

Az ólublói Szent Miklós-templom középkori
és barokk kori falképeinek feltárása és restaurálása 152



A folyóirat a Magyarország Kormánya által támogatott Rómer Flóris Terv keretében készült.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG Diószegi László, Gaylhoffer-Kovács Gábor, Káldi Gyula,
Szakács Béla Zsolt, Weisz Attila

SZERKESZTŐ Kollár Tibor » A SZERKESZTŐ MUNKATÁRSA Kovács Gergely
KÉPFELDOLGOZÁS Áment Gellért » LAPTERV Környei Anikó » TÖRDELÉS Antal Béla



© Teleki László Alapítvány, 2022

Kiadja a Teleki László Alapítvány » FELELŐS KIADÓ dr. Diószegi László

www.telekialapitvany.hu » EMAIL telekialapitvany@gmail.com

cím 1067 Budapest, Eötvös u. 24. » POSTACÍM 1391 Budapest, Pf.: 209

» Tótróna, Mindenszentek-templom. Pietà, Mária | Kollár Tibor felvétele, 2022

A fedélen: Selmecbánya, Szent Katalin-templom. Szent Borbála | Mudrák Attila felvétele, 2018





JÉKELY ZSOMBOR

A kéméndi református templom és középkori falfestményei

A Hunyad megyei Kéménd református templomának középkori eredete nem volt nyilvánvaló egészen addig, amíg 1999 telén be nem szakadt a már régóta használaton kívüli templom tetőzete és mennyezete. Az elhagyott és tető nélküli épület málló vakolatú falain hamarosan középkori falfestmények váltak láthatóvá, amelyek fontossága Lángi József és Mihály Ferenc felmérő munkájának köszönhetően vált egyértelművé.¹ Kiderült, hogy legalábbis a hajója középkori eredetű, és mindkét oldalfalán nagyméretű festett kompozíciók maradtak fenn a 14–15. századból. A Teleki László Alapítvány támogatásával végül megtörtént a templom újbóli lefedése, és 2002–2004 között a belső falképek teljes feltárására és konzerválására is sor került.² A falképek több ízben is publikálásra kerültek – különösen sok figyelmet kapott a magyar szent királyok ábrázolása a déli oldalfalon –, de a templom teljes feldolgozására mindaddig nem került sor.³ Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

TÖRTÉNETI ADATOK

Kéménd (Chimindia) a Maros jobb partján fekszik, Dévától északkeletre, a középkori Hunyad vármegye területén. A falu és templomának első említése az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzékekben található meg *Kemend* néven: az egyház 1334-ben 24 dénár, 1336-ban 1 garas 4 dénár pápai tizedet fizetett. Plébánosának neve ekkor Emericus volt.⁴ A középkor folyamán legfontosabb birtokosai a Kéméndi család tagjai voltak, akik eredetüket az 1230-ban említett Kéméndi Farkasig tudják visszavezetni.⁵ A faluhoz tartozó birtokok kapcsán a

14. század közepe óta tudunk ügyeikről, családi egyezségeikről. 1356-ban Kéméndi Demeter fiai, István és János, valamint Gyurk fia Mihály panaszolták Tordán az erdélyi vajda előtt, hogy Tamás korábbi vajda elfoglalta és elidegenítette tőlük a Kéménd melletti Simaliget birtokrészt.⁶ 1468-ban a hűtlenségbe esett néhai Kéméndi Gergely kéméndi és bánpataikai birtokait teremi Sikesd Miklósnak és Benedeknek adta Mátyás király, 1492-ben azonban II. Ulászló jóváhagyó leveléből megtudjuk, hogy az ekkor már elhunyt Sikesd Miklós és Benedek e birtokokról részint 58 forintért, részint pedig a néhai Kéméndi György szolgálataiért György javára lemondtak, és a lemondáshoz a király György fiai, István és Balázs részére beleegyezését adta (ők a fentebb említett Gyurk, illetve unokája, Gergely leszármazottai voltak). A család másik ága, az 1356-ban szintén említett István utódai, Kéméndi Gergely, István és Kelemen azonban a beiktatásnak ellentmondtak, és az így támadt per még 1496-ban is folyt. István ága 1535 előtt teljesen kihalt, így a családi birtokokat – köztük Kéméndet – ebben az évben a másik ág leszármazottai (a Gyurktól származó István és Balázs családjai) új adományként elnyerték. István és Balázs 1497-ben kapták meg az Arad megyei (Tót)Várad helységet is, és innentől kezdték magukat Váradinak nevezni. A 16. századtól kezdve már ezen a néven találkozunk a falu birtokosaival.⁷

A templom, amely a pápai tizedjegyzék összeírásakor már biztosan állt, minden bizonnyal a 16. századtól a református egyházé. Gazdag és erős gyülekezet volt, amelyhez három leányegyház (Haró, Berekszó, Bánpatak) is tartozott. A 17–18. századi vizitációs jegyzőkönyvek beszámolnak a templom és környezete állapotáról és kisebb építkezésekről is: 1687-ben gondok voltak a templom tetőzetével („az templom héjazattya

«1. Kéménd, a korai Utolsó ítélet részlete | Sarkadi Márton felvétele, 2007



majdon mind kihull”), 1692-ben „az épületek rosszak” (1693-ban kiderül, hogy ez a templom és a pap háza körüli épületekre vonatkozik).⁸ A 18. század első felében a harói leányegyházzal kapcsolatos problémák mellett inkább a templomnak adott ajándékok érdemelnek említést, például egy ezüst úrvacsora pohár, amely felirata szerint Bagosi Ferenc és Váradi Judit adománya 1708-ból. A Bagosi Ferenc adományozta pohárról már 1705-ben említést tettek, amikor az egyház javait – köztük egy régi szőnyeget – számba vették. Az egyháznak adományozott és ma is meglévő talpas pohár eredetileg a 17. század második felében, Nagyszebenben készült, mestere az 1641 és 1682 között működő Melchior Hermann.⁹ A klenódiumok újabb részletes leltárát 1782-ben vették fel. A fes-

2. A kéméndi plébániatemplom déli homlokzata |

Kollár Tibor felvétele, 2022

3. A kéméndi templom hajójának déli fala |

Sarkadi Márton felvétele, 2016

»4. Kéménd, Utolsó ítélet a déli falon, Pokol |

Mudrák Attila felvétele, 2021

»»5. Kéménd, a Pokol részlete

a déli fal Utolsó ítélet képéből | Mudrák Attila felvétele, 2021





tett szószékkorona – amely Zeik István és Bartsay Klára adománya – 1734-ben készült. 1764-ben leégett a parókia, amelyet a következő évre újraépítettek. A templom átépítéséről a jegyzőkönyvek nem szólnak.

A fejlődést megtörte az 1784-es román felkelés, amikor a református templomot is kirabolták, a hívek közül pedig sokat megöltek. A falu birtokosa ekkor is a (kéméendi) Váradi család. A templom átépítésére feltehetően az 1784-es pusztítás után került sor: egykori festett kazettás mennyezetén ugyanis 1792-es évszám szerepelt. A száz kazettából álló, csillagokkal díszített mennyezet a teljes templomot lefedte, a szentély átalakítása legkésőbb eddigre meg kellett, hogy történjen. A famennyezet a templom tetőzetének beomlásakor (1999–2000 telén) elpusztult, csak feliratos tábláját, valamint a szószékkoronát sikerült a romok közül kimenteni.¹⁰ Az átalakítás után a nyugati és a keleti fal mellett is fa karzatokat emeltek. A gyülekezet harangja 1796-ból származik.¹¹

A falu azonban korábbi jelentőségét a 19. század első felében nem tudta visszanyerni. Ebben az időben a templom többször maradt lelkész nélkül, és a gyülekezet végül 1848–1862 között a szomszédos Haró filiájaként működött. A faluban a magyar

6. Kéménd, a Pokol részlete
a déli fal Utolsó ítélet képéből | Mudrák Attila
felvétele, 2021

» **7. Őraljaboldogfalva, az Utolsó ítélet részlete a hajó déli falán** | Kiss Lóránd
felvétele, 2005



anyanyelvű református lakosság folyamatosan csökkent: 2010-ben kilenc fős volt a református gyülekezet, tagjai magyarul már nem tudtak.¹²

A TEMPLOM ÉPÜLETE

A falu keleti szélén fekvő református templom téglalap alakú hajóból (13. század), valamint azonos szélességű, félköríves szentélyből álló, egyterű épület (2. kép).¹³ A templomtól délnyugatra egy különálló és rendhagyó formájú, félkör alaprajzú harangtorony áll. Egykor talán a templom cintermének körítőfalához csatlakozott, de ennek ma semmi nyoma sem látható. A templom épülete korábban nem keltett különösebb figyelmet, középkori eredetére semmi sem utalt. Debreczeni László több rajzot is készített róla, és 1935-ben tervbe vették az épület átalakítását is, a tervek azonban nem kerültek megvalósításra.¹⁴ A templom ablakai nem eredetiek: a déli falon három ablak található, egy a nyugati részen, közvetlenül az

ajtótól jobbra, egy középen és egy már a szentélyben. A szentélyrésznek továbbá három keleti ablaka is van. A déli falon a középső ablak belevág az itt elhelyezkedő falképbe, tehát bizonyosan későbbi. A nyílások közül egyedül a déli kapu tűnik eredetinek: az egyszerű, lépcsőzetes bélletű, félköríves kapu a déli fal nyugati részén, egészen közel a nyugati falhoz kapott helyet. Középkori eredetére félköríves timpanonjának kifestése utal. Támpillérei közül a déli fal közepén, a hajó egykori délkeleti sarkánál álló lehet eredeti (de ez is részletformák nélküli), a többi alighanem a szentély megtoldásával egyidős. A belsőben sem boltozatra, sem más középkori eredetű formára utaló részletek nem láthatók, egyedül az eredeti diadalív lefaragott nyomát lehet felfedezni az északi és a déli falon. Hajójának falai egykor magasabbak voltak. A diadalívet a középkori szentéllyel együtt bonthatták el. A templom építéstörténetéről, szentélyének és esetleges tornyának egykori formáiról csak falkutatás, illetve régészeti kutatás nyomán lehetne többet megállapítani. A templom középkori eredetére ma el-





« 8. Kéménd, az Utolsó ítélet részlete az északi falon | Mudrák Attila felvétele, 2021

9. Kéménd, üdvözültek az Utolsó ítélet képen, északi fal | Mudrák Attila felvétele, 2021

sősorban a két oldalfalon feltárt falképek utalnak. A belsőben az északi falon, a hajó és az egykori szentély találkozásánál négyszögletes, falazott szószerk látható.

A templomhajó mindkét oldalfalán nagy felületen középkori falképek maradtak fenn – meglepő módon a déli és az északi fal kompozíciói ugyanazt a témát ábrázolják: az Utolsó ítéletet. A déli falon látható falkép mintegy száz évvel korábbi az északi falon megfestettnél. Az újabbat valószínűleg akkor készítették, amikor a korábbi már nem volt látható. A déli falon ezen kívül egy harmadik (készítési idejét tekintve a két Utolsó ítélet közé eső) falkép is látható: a három szentként tisztelt Árpád-házi uralkodó, Szent István, Imre és László ábrázolása. Ezt a korai Utolsó ítélet kép bal felére festették rá (3. kép). A dekorációt felszentelési keresztek egészítik ki, amelyek a legkorábbi, illetve a legkésőbbi periódushoz tartoznak.

A DÉLI FAL UTOLSÓ ÍTÉLET ÁBRÁZOLÁSA

A korábbi korszakból származó Utolsó ítélet kompozíció a templomhajó déli falának nyugati részén maradt fenn (4. kép). A déli fal nyugati végében nyíló, a templomba való bejutást ma is biztosító kapu és a fölötté lévő kis ablak vonalától terjed kelet felé a falkép, amelynek csak jobb oldali része maradt fenn. Ezen a falszakaszon a kárhozottak és a Pokol ábrázolása

vehető ki. A falkép középső része az ítélő Krisztus alakjával és környezetével, valamint a másik oldalon bizonyosan megfestett Mennysországgal ma már nem látható. Utóbbi abban a zónában kellett legyen, ahol ma a három magyar királyszentet látjuk. A kompozíció tehát eredetileg a hajó déli falának nagyobb részét kitöltötte, nyilván az egykor itt lévő középkori ablakokhoz igazítva. A Pokol fennmaradt ábrázolásában ördögöket láthatunk, akik megláncolt, meztelen alakokat terelnek a Leviatán hatalmas, kitért torka felé (5. kép). Mögötte egy fekete ördög – maga Lucifer, a Pokol fejedelme – szájában emberi alakot marcangol, és továbbiakat kínoz: jobb kezében egy lefelé lógó figura lábait tartja. Bal karján egy kisméretű, meztelen kárhozottat tart – mintha a Madonna-ábrázolások groteszk, földalatti parafrázisát látnánk (6. kép).

A középkori eszkatologikus felfogás szerint a világ végét Krisztus második eljövetele és az Utolsó ítélet jelenti majd. Ennek első eseményeként Krisztus megjelenik az égen emberi formában, sebeit mutatva. Ezután az angyalok megfűjják a végítélet harsonáit, aminek hangjára a testek feltámadnak, egyesülnek lelkükkel, és bírójuk elé vonulnak. Földi cselekedeteik alapján Krisztus ítélkezik fölöttük, és a jókat az angyalok a Mennysországba vezetik, a bűnösöket pedig az ördögök vonszolják a Pokol tüzes mélyére. A téma ábrázolása felhívja a figyelmet az idők végén eljövendő ítéletre és a bűnösök lehetséges büntetésére.



A Pokol és a Mennysország fogalmát a középkorban nem spirituális értelemben használták, hanem valóságos létezőként, ahol az örömök, illetve a szenvedés is fizikai és valóságos. Ennek megfelelően került sor a végítélet ábrázolására a középkori művészetben, már a Karoling-kortól kezdve.¹⁵ A monumentális művészet köréből az egyik első ismert példa a müstairi Szent János-templom nyugati falán található falkép, amely 800 körül készült.¹⁶ Közismert, hogy az Utolsó ítélet a nagy román kori timpanondomborművek,¹⁷ majd a gótikus katedrálisszobrászat egyik kedvelt témája volt.¹⁸ A francia katedrálisplasztika hatása a 13–14. század folyamán Németországban is megfigyelhető. A Pokol ezeken az ábrázolásokon általában egy hatalmas ragadozó, a Leviatán tüzes toroka, amely felé ördögök vezetnek a megláncolt kárhozottakat. Itáliában a francia fejlődéssel párhuzamosan másfajta tendenciák érvényesültek, elsősorban a bizánci művészet hatására. Kapuza-

tok timpanonja helyett az Utolsó ítéletet inkább falképeken vagy mozaikon ábrázolták, amelyeket a templomhajók belső, nyugati falán helyeztek el. Torcello 12. századi mozaikján felül középen láthatjuk az ítélkező Krisztus kicsiny alakját, és a vele együtt Deésziszt formáló Máriát és Keresztelő Szent Jánost. Kétoldalt az ülő apostolok, alattuk pedig a tengerből és földből feltámadók láthatók. Az alsó sávban a Paradicsomot és a Poklot rakták ki mozaikkövekből, gazdag részletességgel. Számos ehhez hasonló nagyméretű, többsávú kompozíció készült a 13–14. század során Itáliá-

10. Kéménd, angyalok az Utolsó ítélet képen, északi fal | Mudrák Attila felvétele, 2021

11. Kéménd, ördög az északi fal Utolsó ítélet képen | Mudrák Attila felvétele, 2021
» 12. Kéménd, a Pokol az északi fal Utolsó ítélet képen | Sarkadi Márton felvétele, 2016



ban, melyek közül a leghíresebb Giotto freskója a padovai Aréna-kápolnában (1303–1305).¹⁹

A 14–15. századi magyarországi művészet az Utolsó ítélet ábrázolások számos variációját ismerte, és a téma a templomok kifestésének gyakori eleme volt. Az ábrázolások középpontjában többnyire a román kori Maiestas Domini kompozíciókat alapul vevő Krisztus-ábrázolások álltak, de Krisztus alakja az Apokalipsziszből vett jegyekkel gazdagodott (fehér ruha, feje mellett kétoldalt kard és lilium). Krisztus kétoldalán a közbenjáró Mária és Szent János szerepel, mellettük kétoldalt az apostolok, alul a feltámadók és a két szélén az üdvözültek a Paradicsom kapujával, illetve a kárhozottak a Pokol bejáratával. A témát a rendelkezésre álló falfelület nagyságától függően tovább bővíthették különböző, az Apokalipsziszből vett motívumokkal vagy eszkatologikus ábrázolásokkal (lélekmérő Szent Mihály, Köpönyeges Mária, esetleg a keresztre feszítés eszközeit tartó angyalok).²⁰ A szakirodalom korábbi megállapításai szerint a legkorábbi hazai Utolsó ítélet ábrázolás a 13. századból maradt fenn, a süvetei körtemplomban.²¹ Itt a Leviatán alakja azonosítható, amely a szentély korai, később újabb freskóréteggel elfedett kifestéshez tartozó kompozíció. Ez a részlet azonban inkább az itt megfestett Passió-ciklus kontextusában értelmezhető, és Krisztus pokolraszállásának ábrázolásához tartozhat. A 14. századi falfestészetben az Utolsó

ítéletek egyszerűbb változatai általában a diadalív hajó felőli oldalán jelentek meg: Erdélyben ezt a megoldást képviselik Szék vagy Bádok falképei, de a 15. század elején ilyen elhelyezést kapott a téma Szászivánfalván is.²² Az itteni elhelyezés rokonítható a nyugati falon való megjelenítéssel – a diadalív ugyanúgy határvonalat és átjárási lehetőséget jelent, mint a templomkapu. Erdélyben a nyugati falra került a téma Marosszentannán, a 15. század elején.²³ Gazdagabb programok megfestésére pedig a hajók oldalfalain volt lehetőség. A hajó déli falán van az Utolsó ítélet Óraljaboldogfalván és Gelencén, valamint a felvidéki Petőszinyén, északi falán pedig Bögözben és Magyarszováton.²⁴

A kéméndi déli falon ábrázolt Utolsó ítélet kompozíciót az erdélyi falfestészet kontextusában érdemes elemezni. A fentiekben említett példák az alapvető motívumok azonosságával mellett igen sokféle elrendezésben ábrázolták a témát. Az Utolsó ítélet ábrázolások nagy változatossága miatt nem tudjuk rekonstruálni, hogy a kéméndi első Utolsó ítélet pontosan hogy nézett ki. A Pokol Leviatán torkaként történő megfestése az egyszerűbb és bonyolultabb ábrázolásoknak egyaránt része volt. Még az sem egyértelmű, hogy Kéménden egysávos, horizontális elrendezésben kapott-e helyet a jelenet (Gelence vagy Kilyén falképeihez hasonlóan), vagy esetleg többsávos, összetettebb kompozícióról volt szó (mint például a





felvidéki Gömörházi vagy Petőszinye templomaiban, vagy Marosszentannán, a templom nyugati falán).²⁵ Tekintettel arra, hogy a templomhajó középkori falait később visszabontották, az egykori magasabb falon a kétszintes elrendezés is elképzelhető. Persze, ha csupán egyetlen sávba rendezték a kompozíciót, akkor is lehetett változatos, osztott elrendezésű falkép, mint amilyen a bögyözi templom déli falának alsó sávjában megfestett Utolsó ítélet.²⁶

A falkép megmaradt részlete alapján az analógiák között első helyen a közelben fekvő Óraljaboldogfalva templomának falképeit kell említeni. Itt is a hajó déli falán, közvetlenül a kifestés 1311-es dátumát megadó felirat fölött található egy nagyméretű, eredetileg három falsávot is kitöltő Utolsó ítélet kompozíció. A legfelső sávban az ítélő Krisztus alakja már a jelenetek 19. századi feltárása során sem volt látható, de a középső sávban a Hetoimaszia ábrázolása, tőle jobbra pedig a Pokol kínjai (a hét főbűn ábrázolása) szépen kivehető.²⁷ A legalsó sávban angyalok választják ketté a feltámadtakat, és terelik őket az Ábrahám kebele formájában ábrázolt Paradicsom, illetve a Pokol felé. Ez a jobb alsó részlet a Kéménden feltárt falképtöredék megfelelője: a meztelenül ábrázolt, összekötözött kárhozottakat a Leviatán kítátott torka felé terelik. A falkép jobb szélén a Pokol urát, Lucifert is ábrázolták, ölében egy bűnossal (7. kép).

A kéméndi korábbi falképtöredék stílusa elég nehezen meghatározható. A jó freskótechnikával készült falkép fennmaradt töredéke korlátozott színvilágú – barna és fekete földfestékek dominálnak, az ábrázolás erősen vonalas jellegű. A meztelenül ábrázolt kárhozottak alakjai nélkülözik a plaszticitást, testüket egyszerű vonalak tagolják. Arckifejezésük leginkább a közömbös szóval jellemezhető. Az Erdélyben a 14. század utolsó évtizedeiben elterjedő itáliai trecento hatása nem érzékelhető a képen, ugyanakkor az nem köthető ahhoz az italobizáncinak nevezett stílusirányhoz sem, amelynek például a Maros mentén fentebb fekvő Felvinc falképei az

«13. Nagyőr, plébániatemplom, Utolsó ítélet | Szakács Béla Zsolt felvétele, 2015
14. Nagyőr, feltámadók alakjai az Utolsó ítélet képen | Kollár Tibor felvétele, 2015



egyik legfontosabb emlékei. A lineáris gótika megnevezéssel leírt erdélyi falképek – így a homoróddaróci és a gelencei Szent Katalin-legenda (déli fal), vagy az alcinai templom szentélyének falképciklusa – állnak legközelebb a kéméndi freskók stílusához.²⁸ Ez a kapcsolat a 14. század közepére tehető készítési időre utal.

A falképtörödékek témáját tekintve érdekes módon viselettörténeti elemek segíthetnek a kép pontosabb keltezésében. Bár az összes fennmaradt emberalak meztelen, a Leviatán torka felé taszigált alakokat fejfedőjük egyéniesíti. A legfelső sorban két párt láthatunk: a nők fején főkötő, a férfiakén csúcsos süveg (a második sorban szintén látható egy főkötőt viselő nő). A sematikus ábrázolt főkötők gazdagon redőzött megformálása elárulja, hogy a *kruseler* néven ismert fodros főkötőtípusról van szó, amely a 14. század közepétől vált a női divat fontos darabjává, elsősorban Közép-Európában.²⁹ A motívum az erdélyi művészetben is gyakran előfordul ebben az időszakban, az épületszobrászatban (konzolok Szászrégenben, Kiszsolnán, Maria gravida szobor Szászsebesen)³⁰ és a falfestészetben egyaránt (például Alcinán vagy egy szászsebesi töredékes falképen, illetve valamivel későbből Csíkszentkirályon és Nagyszalombfalván).³¹ A csúcsos süveg szintén figyelemre méltó elem: ezt a típusú fejfedőt a IV. lateráni zsinat (1215) rendelkezéseitől kezdve a zsidók kellett viseljenek a középkori Eu-

rópában, és a 13. századtól kezdve a képzőművészeti ábrázolásokon is egyértelműen a zsidó szereplők megkülönböztetésére alkalmazott elem.³²

Az Utolsó ítélet ábrázolásainak erdélyi párhuzamait, a falképtörödékek stílus és viselettörténeti jellegzetességeit számba véve arra a következtetésre juthatunk, hogy a kéméndi templom déli falán ábrázolt Utolsó ítélet a 14. század közepe után, a század harmadik negyedében készülhetett. Ennél pontosabban egyelőre nem lehet datálni a falfestményt. Érdeemes megjegyezni, hogy a déli falon két felszentelési kereszt nyomai is felfedezhetők – ezekre Ileana Burnichioiu hívta fel a figyelmet –, amelyek ehhez a korai fázishoz tartoznak, illetve akár a falkép festését is megelőzhetik. Egyik közülük a három szent királyt ábrázoló falkép alsó kerete alól látszik ki. Egyszerű, vörössel festett, körbe foglalt, egyenlő szárú keresztokról van szó.³³

AZ ÉSZAKI FAL UTOLSÓ ÍTÉLET ÁBRÁZOLÁSA

A déli fal Utolsó ítélet ábrázolása viszonylag rövid ideig volt látható. Sérülés vagy más okok miatt már a 15. század első negyedében újabb festett dekoráció fedte el: a ma ott látható három szent király ábrázolása pont az egykori kompozíció bal oldalának helyére került. A téma fontossága miatt azonban a



« 15. Nagycsanak, részlet az Utolsó ítéletből | Kollár Tibor felvétele, 2015

16. Lőcse, Utolsó ítélet kép a Szent Jakab-templom déli előcsarnokában | Jékely Zsombor felvétele, 2022

Végítéletet még egyszer megfestették, mégpedig az északi falon. Itt ma nem is látható más, mint ennek a hatalmas kompozíciónak a töredékei (8. kép). Az egész falat beborító második Utolsó ítélet ábrázolás a 15. század végén készült. A szekko technikával festett nagy kompozíció bal oldali kerete fennmaradt, de sajnos ez a többi oldalon ma már nem látható. Mivel a templomhajó falai egykor magasabbak voltak, csak a falkép alsó része maradt meg, elsősorban a Paradicsom és a Pokol ábrázolásával. A fennmaradt töredékek alapján az eredeti kompozíció felső részén, középen jelent meg az ítélő Krisztus, kétoldalt az apostolok ábrázolásával. A feltámadók az elpusztult középső részben lehettek. Bal oldalt angyalok vezeték az üdvözülteket a Paradicsomba, az alakok között egy pápa, király, püspök és szerzetesek is felismerhetők (9. kép). Különösen szép részlet a mennybe vonulók feje fölött ábrázolt zenélő angyalok csoportja (10. kép). Az angyalok írásszalagokat is tartanak, ezek szövege a jelenet nagyfokú kopottsága miatt ma már kivehetetlen. A jelenet jobb oldalán ördögök vonszolják a kárhozottakat a Pokolba. A déli fal korábbi falképét uraló Leviatán-ábrázolás itt nem látszik, de a Pokol és ördögei még ma is tisztán kivehetők, és jól látható a Pokol közepén trónoló főördög, Lucifer ábrázolása is (11–12. kép). A néhány évig tető nélkül álló templom faláról sajnos a falképek

egy részét is lemosta az eső, és a fennmaradtak is nagyon kopott felületűek. Lángi József 2001-ben dokumentálta az akkor előkerült töredékeket. Fotói között látható olyan részlet, amely ma már nem található meg a templomban.³⁴

Az ábrázolás az erdélyi késő gótikus Utolsó ítélet képek sorába tartozik. A hasonló falképek kompozíciójának kiindulópontja a németalföldi festészet volt (többek között Rogier van der Weyden korszakalkotó Utolsó ítélet oltára Beaune-ban, amely 1445–1450 között készült). A részletező Utolsó ítélet ábrázolások kompozicionális megoldásai a német festészet és fametszetek közvetítésével jutottak el Közép-Európába.³⁵ Német területen a téma legmonumentálisabb változata Martin Schongauer három falfelületet betöltő nagy falképe Breisach plébániatemplomában, amely egyik utolsó munkája volt (1488–1491).³⁶ A középkori Magyarország területén a képtípus épebben megmaradt felvidéki példái (Selmechánya, Szent Katalin-templom; Nagycsanak, plébániatemplom [13–15. kép], Lőcse, Szent Jakab-templom, előcsarnok [16. kép]) a németalföldi alapkoncepció követése mellett sokféle részletmegoldást mutatnak.³⁷ Selmechányán megfigyelhető, hogy bár a kép csak egy falmezőt tölt ki, de a Paradicsom és a Pokol kétoldalt túlnyúlik azon, a következő falszakaszok nyílásaiig. A hasonló késő gótikus kompozíciók közül Erdélyben a segesvári Hegyi





« 17. Segesvár, Utolsó ítélet az északi mellékhajó keleti falán | Jékely Zsombor felvétele, 2022

18. Segesvár, a Pokol részlete az Utolsó ítélet képen | Kollár Tibor felvétele, 2013

templom északi mellékhajójának keleti falán, a diadalívtól balra megfestett hatalmas Utolsó ítélet a legfontosabb.³⁸ Ez a diadalív Valentinus pictor által festett, felirat által 1483-ra datálható kifestésével egykorú – maga a pokolábrázolás itt is túlnyúlik a falmezőn, egészen a diadalívig tart (17–18. kép).³⁹ Krisztus körül hangsúlyosan jelennek meg a keresztrefeszítés eszközeit tartó angyalok. Szászhermányban újabban egy 1486-ban festett Utolsó ítélet képet azonosított Kiss Lóránd a templom diadalívén, amelynek töredékei a padláson, a hajó későbbi boltozata fölött maradtak fenn (19–20. kép).⁴⁰ Szintén erre a korszakra tehető az Utolsó ítélet kisebb

kompozíciója Berethalmon, a templom melletti kápolna jobb oldali (nyugati) oldalfalán (21–22. kép).⁴¹ Érdekesebb megoldásokkal is találkozhatunk ebben a korszakban: Huszka József másolatáról tudjuk, hogy Homoródszentmártonban a szentély déli falán egykor a Mennysország és a Pokol egy-egy falmezőt kitöltő ábrázolása volt – az 1500 körül átépített szentély boltozatához illeszkedő falképek eredetileg talán a boltozaton elhelyezett ítélő Krisztussal együtt voltak értelmezhetők.⁴² A legnagyobb Utolsó ítélet falképek azonban templomhajók ablaktalan északi falain kaptak helyet. Talán a legmonumentálisabb hasonló ábrázolás a szászbogácsi templom hajójának északi falán látható (részben még feltárássra várva), ahol az ítélet képét két sávba rendezve festették meg. A 15. század végi kompozíciót felül középen az ítélő Krisztus alakja uralja (23–25. kép).⁴³ A berekeresztúri templom északi falán is egy hatalmas Utolsó ítélet elmosódott töredékei kerültek napvilágra, amely szintén ebben a korszakban készült.⁴⁴ Töredékesen fennmaradt, de igen jó színvonalú ábrázolást ismerünk a küüllővári templomban – ez egykor a fal nagyobb részét elfoglalta, de ma csak a kompozíció bal oldalának részletei láthatók. A falképet a kutatás a nagyszebeni Vincencius mesternek tulajdonítja, és egy korábban feljegyzett évszám alapján 1525-re datálja.⁴⁵

A kéméndi második Utolsó ítélet falkép ezen késő gótikus ábrázolások sorába tartozik. A kéméndi templomban több helyen (elsősorban a déli fal korábbi falképeire ráfestve) láthatunk felszentelési kereszteteket, amelyek egy felújítás utáni újraszenteszteléshez tartozhattak. Az újjáépítés oka egy korábbi tűzvész lehetett. A három szent király falképére ráfestett kereszt az 1482-es évszám olvasható: ez a dátum meghatározó lehet az északi fal freskója számára is. Mindezek alapján az újabb, nagyméretű Utolsó ítélet az 1482-es újjászentesztelés idején, esetleg kicsivel azt követően készült (felszentelési kereszt az északi falon jelenleg nem látható).⁴⁶



A HÁROM SZENT KIRÁLY

A két Utolsó ítélet megfestése közötti időszakban készült a déli fal legépebben megmaradt, önállóan keretezett falképe, a három szent király: Szent László, Szent István és Szent Imre álló alakját ábrázoló falfestmény (26. kép). A három alak közül a középső, Szent István maradt meg épebben, a két szélén álló László és Imre alakjának felső része részben elpusztult (27. kép). A képet kettős keret veszi körül: a belső keret rácsosan áttört jellegű, a külső pedig gazdagabb kialakítású, fehér szegélyek közé helyezett dekoratív elemekből áll.

Mindhárom szent hosszú tunikát visel, amelyet derekukon díszes öv szorít testükre. A három alak beállítása egyezik: felsőtestükre a jobb vállnál összekapcsolt köpeny borul. Lábaikon csúcsos végű lábbelik, szabadon maradt jobb kezüket hosszú fehér kesztyű borítja. Mindhárom szent a bal kezével belülről felemeli köpenyét, és köpennyel borított kezükben tartják az országmát (a jobb szélén álló Szent Imre esetében ez a részlet megsemmisült). Szent Istvánt ősz hajjal és szakállal ábrázolta a festő, jobb kezében buzogányra emlékeztető jogart tart. A kép bal szélén lévő Szent László rövid szakálla barna; jobb kezében egy a jogarnál hosszabb nyelvű jelvényt – nyilván egy bárdot – tart, amelynek felső része elpusztult. Szent Imre jobbáiban fehér, liliomos végződésű pálcát tart, szüzessége jelképét. A szent királyokat attribútumaik mellett cirill betűs feliratok is azonosítják: ez László és István mellett maradt

fenn: [С(ВЕ)ТИ] ЛАДИСЛАВЪ / КРАЛЪ, С(ВЕ)ТИ ШТЕФАНЪ / КРА[ЛЪ], С(ВЕ)ТИ [...].⁴⁷

A három Árpád-házi szent király együttes ábrázolása a 14. században jelent meg, és roppant népszerűvé vált azután, hogy 1370-ben Váradon felállították a három szent bronzszobrát, amely Kolozsvári Márton és György munkája volt.⁴⁸ A várad királyszobrokat a török elpusztította, csak vázlatos ábrázolásuk ismert a 16. századból – megjelenésük visszfénye talán leginkább a magyarremetei templom szentélyében található falképen érezhető.⁴⁹ A magyar szent királyok ábrázolásait doktori disszertációjában nemrég feldolgozó Dragoș Năstăsioiu csaknem két tucat falfestészeti emléket katalogizált (bár a helyszínek egy részén csak Szent István és Szent László párba állított alakjait festették meg).⁵⁰ A szentek együttes ábrázolása a 14–15. században templomok homlokzatain is előfordult: Erdélyben talán Gelence és Marosszentanna töredékesen fennmaradt külső falképei ábrázolhatták őket.⁵¹ A kéméndi falképek legfontosabb analógiái között Magyarremete falképei mellett a Váradhoz közeli Mezőtelegd, valamint Almakerék más szentekkel bővített ábrázolásait említhetjük.

Kéménd esetében külön problémát vet fel, hogy a falképek felirata cirill betűs. Ennek magyarázata nem egyértelmű – adataink szerint mind a templom kegyurai, mind a falu lakossága nagyrészt magyar volt a 15. században, és a templom is mindig katolikus volt (legalábbis eltérő adatunk nincsen). A ci-



« 19–20. Szászhermány, Utolsó ítélet töredéke a diadalív fölött | Kiss Lóránd felvétele, 2008

21. Berethalom, Utolsó ítélet a templom melletti kápolnában | Kiss Lóránd felvétele, 2015





rill betűs felirat semmiképpen sem elegendő ahhoz, hogy azt feltételezzük, a 15. század elején a templom legalább egy ideig ortodox volt.⁵² Erre vonatkozó forrásadatunk nincsen, és a templom fentebb ismertetett későbbi falképei is arra utalnak, hogy a 15. század második felében biztosan katolikus volt, egészen a reformációig. Ráadásul ez a felirat egy nyugati szenteket ábrázoló, nyugati stílusú falképhez tartozik. Felmerülhet, hogy ezt a különálló falképet egy román eredetű/anyanyelvű, de katolikus megbízó készíttethette. Hasonló példákat ismerünk a 15. századi Erdélyből: a szintén Hunyad megyei Őraljaboldogfalván, valamint a távolabbi, Bihar megyei Magyarremetén. Őraljaboldogfalván a szentélyben a Kendeffyek kegyurasága alatt, a 15. század közepén készültek cirill betűkkel ellátott falképek, de ott sincs semmilyen biztos adatunk arra nézve, hogy ez a templom egyébként katolikus mivoltát bármiben befolyásolta volna.⁵³ Magyarremetén a toronyaljban vannak a 15. századra tehető, bizánci tanultságú festő által készített falképek, amelyeket görög feliratok kísérnek.⁵⁴

A kéméndi kép a nyugati internacionális gótika stílusjelenségeit mutatja, tehát a felirat szövegét semmiképpen sem magyarázhatja a festő tanultsága, csakis a megrendelők kívánsága. A kérdést újabban Vladimir Agrigoroaei vizsgálta meg részletesen, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy pusztán a felirat nyelvéből nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni: számunkra ismeretlen személyes szempontok is vezethettek egy ilyen választáshoz.⁵⁵

Érdemes azonban megemlíteni, hogy a magyar szent királyok Dél-Erdély román lakossága számára is különös fontossággal bírtak. Ezt számos adat (például a névhasználat) mellett két, Zaránd vármegye területén feltárt falkép is igazolja.⁵⁶ A királyok együttes ábrázolását ismerjük Kristyor ortodox templomából, ahol a megrendelő román kenéz családját is megörökítették a falakon. A feliratokból tudjuk, hogy a magyar szent királyok a román eredetű család tagjainak védőszentjei voltak: a megrendelő Balea két unokája István és László néven szerepel. A falkép elkészítését tehát személyes devóció is in-



dokolhatta. Egy ma már elenyészett felirat szerint a falképek dátuma 1411 volt.⁵⁷ A közeli Ribice szintén ortodox templomának hasonló ábrázolásai 1414-ben vagy 1417-ban készültek.⁵⁸ Egy korábbi publikációban kissé elhamarkodottan ezekhez a falképekhez kapcsoltam a kéméndi falkép készítési idejét is, pedig stílusis szempontból semmi köze az egymással szorosan összefüggő két Zaránd vármegyei, bizánci stílusú falképhez.⁵⁹ Stílusa az internacionális gótika elegáns udvari formáit idézi: a részletesebb stílusis analízis arra vezet, hogy a falkép a Zsigmond kor középső szakaszában készülhetett. A nagy palástokba burkolt karcsú, gótikus figurák az almakeréki (1405 előtt) és a lónyai királyábrázolásokra (1413) is jellemzőek, a szent királyok viseletének másik jellegzetes eleme, a díszes öv hasonlóan megformálva szintén Lónyán jelenik meg.⁶⁰ Kéménden Szent László alakján látszik, hogy palástjának belső oldalán a hermelinbélésre utaló konvencionális megoldást alkalmazták



« 22. Berethalom, Üdvözültek az Utolsó ítélet képen | Kiss Lóránd felvétele, 2015

23. Szászbogács, az Utolsó ítélet középső részlete a hajó északi falán | Szakács Béla Zsolt felvétele, 2022

24. Szászbogács, Üdvözültek az Utolsó ítélet képen | Kollár Tibor felvétele, 2019



– ugyanez Lónyán Szent Imre és István alakján is jól érzékelhető. A kéméndi uralkodó tunikaviselete szokatlanabb: hasonlót látunk Ribicén is (1417).

Két dekoratív elem vizsgálata nyomán is hasonló következtetésre jutunk. A falképet gazdagon díszített, sablonnal festett kettős keret veszi körül. Kívül egy fehér és piros sávok által több részre tagolt keret található, amelynek fehér szegélyei a sarkokon négyzeteket, középtájon köröket rajzolnak ki, bennük piros-fehér rombuszokkal. A közbenső szakaszokat sablonok segítségével festett fekete-fehér mustra tölti ki. Ennek motívuma kétféle: egy körbe foglalt levelekből álló, és egy aprómintás, csipkeszerűen áttört változatot is láthatunk. A figurákat egy belső keret is körbeveszi, amelynek alsó, gerendaszerű részén állnak az alakok, körben pedig sárgásbarna cakkos mustrát festettek, amelyet fekete színű motívumok törnek át. Hasonló felfogásban készült keretek Felvidéken az 1400 körüli időszakból több helyen ismertek: Gömörben Ochtina és Gecelfalva templomaiban, valamint Karaszkón.⁶¹ Szintén csipkeszerűen áttört fekete-fehér kereteket alkalmaztak a póniki templom diadalívének 1415-ben festett falképei körül.⁶²

A kék háttérrel szintén patronnal festett motívumok, piros liliomokból formált elemek díszítik. A királyok köpenyén is hasonló mustrát láthatunk, többféle színben. Ez a fajta dekoráció Erdélyben elsősorban a székelyderzsi műhelyhez köthető alkotásokon

25. Szászbozács, a Pokol részlete az Utolsó ítélet képen | Kollár Tibor felvétele, 2013

» 26. Kéménd, három szent király a hajó déli falán | Mudrák Attila felvétele, 2021

található meg: a kéméndihez leginkább hasonló (bár kissé zártabb) elemekből álló mustrát látunk Csíkszentmihályon és a homoródi templom szentélyében korábban meglévő Keresztrefeszítés-töredéken.⁶³ Az 1419-ben készített székelyderzsi falképek háttérében is hasonló, de még gazdagabb és sokkal sűrűbben elhelyezett elemekből álló dekoráció látható.⁶⁴ A köpenyeket elborí-



tó mustrával több helyen találkozunk – a már említett alma-keréki falképeken a textíliákat szintén mustrák díszítik.

A falkép készítése idejével kapcsolatban Végh János vetett fel egy fontos stílusos szempontot: a szent királyok úgy vannak megfestve, hogy jól érzékelhetően a kép alsó keretén állnak, lábaik le is lógnak arról. A perspektíva ismeretéről tanúskodó motívum első ismert példáinak Andrea del Castagno és Jan van Eyck műveit nevezi meg, és ennek alapján a kéméni falképet a 15. század közepénél nem korábbinak tartja.⁶⁵ Kérdés, hogy itt valóban erről van-e szó, vagy csak arról az internacionális gótika festészetében már megfigyelhető motívumról, hogy a figurák áttörik a kereteket. Szent László jobb lába sokkal inkább lebegni látszik, nem áll a gerendán – ugyanakkor Szent István egyetlen látható lába kétségkívül a kereten áll. Ugyanez a helyzet Szent Imre alakjával is. A fentebb említett falképeknél többfelé látunk hasonló megoldást, a firenzei korai quattrocento festészetére jellemző biztos perspektíva nélkül. Áttörik a keretet pl. a póniki Intercesszió-jelenet alakjai

(a diadalív fölött, a déli oldal felső sávjában), és határozottan rálép a keretre a karaszközi diadalív hajó felőli oldalán megfestett Szent Mihály-alak.⁶⁶ Sokkal kevésbé biztos kézzel megformálva hasonló megoldást látunk a mezőtelegi templomban is, éppen a külön keretben ábrázolt három szent magyar király falképén (a súlyosan károsodott falképek készítése idejéről nincs konszenzus, a 14. század végére szokás őket datálni).⁶⁷ A figurák és a keret kéménihez nagyon hasonló viszonya Huszka József 1892-es rajzán jobban érzékelhető, mint a falkép jelen állapotában.⁶⁸ Az alsó kereten álló, a keretből kilépő figurák már a tudatosan szerkesztett centrális perspektíva megjelenése előtt jóval, az itáliai trecento festészetben is előfordulnak: egy közismert példa Giotto erényeket és bűnöket ábrázoló sorozata a padovai Aréna-kápolna lábazati zónájában (1305). Kétségtelen, hogy ebben az időben elsősorban szobrokat imitáló falfestmények esetén alkalmazták ezt a megoldást, Padova mellett például a pomposai bencés apátság káptalantermének 1310 körüli falképein.⁶⁹ Az internacioná-





lis gótika korszakában a formai megoldás célja, hogy a képeken ábrázolt szent alakokat közel hozzák a nézőhöz, közvetítő, közbenjáró szerepüket hangsúlyozva. Mindezen megfigyelések alapján továbbra is úgy gondolom, hogy a kéméndi három magyar szent királyt ábrázoló falkép az 1410-es években készülhetett.

Újabban Ileana Burnichioiu arra hívta fel a figyelmet, hogy az abrudbányai katolikus templom szentélyében lévő, alig ismert és nagyrészt feltáratlan falképek közeli rokonságban állnak a

kéméndi freskóval.⁷⁰ Itt 1873-ban az erdélyi körúton járó prágai Otto Benndorf és Otto Hirschler a romos templom szentélyének déli falán a Királyok imádása jelenetet írták le (míg a hajóban Szent Erazmus legendáját azonosították) – a 2002-ben Kiss Lóránd által végzett szondázó kutatás ezt a jelenetet ugyan nem, de a szentély északi falán egy férfi szent alakját megtalálta (28. kép).⁷¹ Burnichioiu műhelyazonosságot feltételez a kéméndi falképekkel, amelyet az is megerősít, hogy az 1873-as leírás kapcsán a Királyok imádása kép mellett cirill betűs felirat töredékeit másolták le, a kéméndihez nagyon hasonló betűtípussal. Kiss Lóránd nyomán arra is felhívja a figyelmet, hogy az ormányi templom szentélyében, a szentségtartó fülke melletti egykori Krisztus-ábrázolás (felirata görög betűs: H:C: X:C:) dekoratív kerete meg egyezik a kéméndi és abrudbányai falképek keretdíszítésével.⁷²

A három szent király falképével egy időben készült a templom déli kapujának félköríves ívmezejében ábrázolt Madonna – a timpanon falképét 2021-ben tárta fel Kiss Lóránd (29–30. kép). Különleges megjelenésű kép: a timpanon közepén csak a gyermekét tartó Mária alakja jelenik meg, a háttér pedig kis vörös háromszögekből alkotott sűrű mintázat tölti ki. Sajnos a központi alakok arca elpusztult: az arcokra koncentrált, szándékos pusztítás azt jelzi, hogy a timpanon kifestése a reformáció korszakáig látható volt. A töredékes fálalakok elrendezése értelmezhető maradt: Mária bal karján tartja a kis Jézust, jobbjaival felé mutat. A kis Jézus bal kezében egykor tekercset tartott, ennek töredékei még kivehetők. A kép tehát a Hodegetria típusú ábrázolások sorába tartozik. Szűz Máriát felirat is megnevezte, ezt fehérrel festették a mustrával díszített alapra. Ma leginkább a jobb oldalon vehető ki ebből néhány ószláv cirill betű: az Isten szent anyját (*Theotokos*) megnevező **света мати вожна**

« 27. Kéménd, Szent László és Szent István
a hajó déli falán | Mudrák Attila felvétele, 2021
28. Abrudbánya, töredékes falképek
a szentély északi falán | Kollár Tibor
felvétele, 2017



utolsó szava. Ugyanez a felirat volt olvasható Abrudbánya fentebb említett Királyok imádása képén, Szűz Mária mellett.⁷³ A cirill betűs felirat mellett a glória megformálása, valamint a Szűz Mária barna köpenyén megfigyelhető, csillag alakú fehér díszítőelemek is a belső tér szent királyokat ábrázoló falképéhez köti a kapu dekorációját.

Összességében tehát (nem számítva a két periódusból is fennmaradt felszentelési kereszteket), a 14–15. század összesen három korszakának jó színvonalú falfestészeti emlékei kerültek elő egy olyan templomból, amelynek középkori mivoltát a korábbi szakirodalom fel sem vetette. A kéméni templom története tehát arra is figyelmeztet, hogy jelentős középkori emlékek rejtőzhetnek még olyan templomokban is, ahol erre senki sem számít. A templom teljes restaurálása és látogathatóságának biztosítása lehet a falképek hosszú távú megővésének kulcsa.

29. Kéménd, a hajó déli kapuja | Kollár Tibor
felvétele, 2022

30. Kéménd, a déli kapu timpanonja | Kollár Tibor
felvétele, 2022



1. | LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, I. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2002. 54–55.
2. | A feltárt falképek bemutatása: JÉKELY Zsombor–KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008. 140–153.
3. | Lásd például: Béla Zsolt SZÁKÁCS: *Saints of the Knights–Knights of the Saints: Patterns of Patronage at the Court of Sigismund*. In: *Sigismund von Luxemburg: Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen Kongresses in Luxemburg*, 8–10. Juni 2005. Ed. by Michel PAULY, François REINERT. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 2006. 326–328, valamint az alábbiakban idézendő egyéb művek.
4. | 1334: „Emericus sacerdos de Kemend solvit XXIII denarius”. *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia*. I/1. *Rationes collectorum pontificiorum. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Red. Ladislaus FEJÉRPATAKY. Budapest, Franklin Társulat-Nyomdája, 1887. 119, 141; GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, III. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 296.
5. | CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V. Budapest, MTA, 1913. Oklevelek jegyzéke: 1360: Dl. 30675; 1362: Dl. 30680; 1483: Dl. 29538; 1492: Dl. 30928; 1493: Dl. 29554; 1496: Dl. 29887; 1499: Dl. 29575; 1505: Dl. 36521; 1506: Dl. 29914.
6. | Dl. 37221, lásd: *Anjou-kori Oklevéltár*. XL. 1356. Szerk. RÁBAI Krisztina. Budapest–Szeged, Quintus Kiadó, 2014. 355. No. 601.
7. | Családtörténeti adatok: NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, XII. Pest, Ráth Mór, 1865. 47–53. (Várady család, Kémendi).
8. | A jegyzőkönyvek kiadása: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere II. 1686–1807. Hátszeg–Marosillye*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/2.). Összeáll. Buzogány Dezső, Ösz Sándor Előd. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2005. 136–173.
9. | Kovács Mária Márta: Erdélyi református egyházközségek régi klenódiumai, különös tekintettel a Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye ötvöstárgyaira. In: *Colligite Fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. Kis Tímea. Budapest, ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, 2009. 276–277.
10. | A templom faberendezéseit leírja, a maradványok fotóit közli: LÁNGI–MIHÁLY 2002 (ld. 1. j.). 54–55.
11. | MAGYARI Hunor–SZÁNTÓ Tünde: *A Hunyadmegyei Református Egyházmegye templomai*. Székelyudvarhely, Erdélyi Református Egyházkerület, 2010.
12. | Vass Erika: *A Hunyad megyei református szóránymagyaság*. (Skanzen könyvek). Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2012. 126.
13. | Akkor romos épületét 2001-ben felmérték: *Veszendő templomaink I. Erdélyi református templomok*. Szerk. ISTVÁNYI Gyula. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 180–182. A kötet felveti azt a lehetőséget, hogy a félköríves szentély egy korábbi (12. századi) templomhoz tartozik, amelynek egykori szélesebb hajóját a 15–16. században kisebb váltották fel. Ez a kronológiai elképzelés számos ok miatt tarthatatlan – a falképek is igazolják, hogy a mai hajó legkésőbb a 14. század első felében már állt. A hajóval azonos szélességű mai szentély bizonyosan későbbi eredetű.
14. | LÁNGI–MIHÁLY 2002 (ld. 1. j.). 54. Debreczeni László Kémendről készült rajzait közli: *A hunyad-zarándi református egyházközségek 2005* (ld. 8. j.). 140, 141, 155.
15. | A téma fejlődéséről áttekintést nyújt: BENEDEK Katalin: *Irodalmi források és ikonográfia*. Narratív ábrázolások a középkori Nyugaton és az ortodox Keleten az Utolsó ítélet templomi megfogalmazásának példái kapcsán. In: *Folklór és vizuális kultúra*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008. 120–150.
16. | Linus BIRCHLER: *Zur karolingischen Architektur und Malerei in Münster-Müstair*. In: *Frühmittelalterliche Kunst in den Alpenländern*. Hg. von Linus BIRCHLER, Edgar PELICHET, Alfred A. SCHMID. Olten–Lausanne, Urs Graf Verlag, 1954. 216.
17. | *Maiestas Domini* timpanonok: Moissac (1120–1125), lásd: Meyer SCHAPIRO: *The Romanesque Sculpture of Moissac*. New York, G. Braziller, 1985; Beaulieu (1130 körül). Utolsó ítéletek: Autun (1125 után), lásd: Willibald SAUERLÄNDER: *Über die Komposition des Weltgerichtstympanons in Autun*. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 29. 1966. 216–294; Denis GRIVOT–George ZARNECKI: *Gislebertus: Sculptor of Autun*. London, Hacker Art Books, 1960; Conques, Ste. Foy (1130–1140), lásd: Jean-Claude BONNE: *L’art roman en face et de profil. Le tympan de Conques*. Paris, Le Sycomore, 1984. Lásd még: Millard F. HEARN: *Romanesque Sculpture–The Revival of Monumental Stone Sculpture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Ithaca–New York, Cornell University Press, 1981.
18. | A Leviatán csak a gótikus timpanonokon lesz állandó elem (Chartres, Notre-Dame, déli kereszthajó, középső kapu; Párizs, Notre-Dame, nyugati középső kapu; Amiens, Notre-Dame, nyugati középső kapu; Reims, Notre-Dame, északi kereszthajó). Lásd: Willibald SAUERLÄNDER: *Gotische Skulptur in Frankreich*, München, Hirmer Verlag, 1970. Német területen: Bamberg, Fürstenportal; Rottweil stb. Lásd: *Geschichte der Deutschen Kunst 1200–1350*. Hg. von Friedrich MÖBIUS, Helga SCIURIE. Leipzig, VEB E. A. Seeman Verlag, 1989. 316–318, 370–373.
19. | Jérôme BASCHET: *Les Justices de l’au-delà. Les représentations de l’enfer en France et en Italie (XII^e–XV^e siècle)*. Roma, École Française de Rome, 1993.
20. | Ezekről a motívumokról, kiemelten a Köpönyes Mária ábrázolásokról az Utolsó ítélet kontextusában lásd: Marie LIONNET: *La réception des formes iconographiques dans les régions frontalières: Vierge de miséricorde et Jugement dernier dans les peintures murales du royaume de Hongrie au XIV^e et XV^e siècles*. *Acta Historiae Artium*, 46. 2005. 25–49.
21. | TÓTH Melinda: A süvetei körtemplom freskói. *Építés-Építészettudomány*, 5. 1973. 288–295; TÓTH Melinda: *Falfestészet az Árpád-korban*. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 85–86.
22. | Bádokról és a rokon emlékekről (így Szék falképeiről is): JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet*. In: *Colligite Fragmenta!* 2009 (ld. 9. j.). 194–208; JÉKELY Zsombor: *Bádok, református templom*. In: „...ideje az építésnek...” – *A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállítási*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2018. 11–29.
23. | Marosszentanna: LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, III. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2006. 99–103; JÉKELY–KISS 2008 (ld. 2. j.). 214–243.
24. | Az Utolsó ítélet magyarországi ikonográfiáját áttekin-

- ti LIONNET 2005 (*ld. 20. j.*). 25–49. A téma ábrázolásait felvidéki példákra koncentrálna áttekinti: Ivan GERÁT: *Stredoveké obrázové témy na Slovensku*. Bratislava, Veda, 2001. 74–87.
25. | Gelence: BALÁZS Mihály–JÁNÓ Mihály–JÉKELY Zsombor–MIHÁLY Ferenc: *A gelencei Szent Imre-templom*. (Horror Vacui Könyvek I.). Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 2003. Gömörváros: PROKOPP Mária: *Középkori freskók Gömörben*. Somorja, Méry Ratio, 2002. 21–26. JÉKELY Zsombor: Petőszinye. In: JÉKELY Zsombor–LÁNGI József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarországon és az északkeleti megyéiből*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2009. 340–375; Sepsikilyén: JÉKELY–KISS 2008 (*ld. 2. j.*). 278–333.
26. | JÉKELY Zsombor: *A bögyözi templom*. (Horror Vacui Füzetek 3.). Sepsiszentgyörgy, Baász Művészeti Alapítvány, 1996. 30–35. Lásd még: ERNŐ MAROSI: *Amour chevaleresque et salut dans deux peintures murales gothiques de Transylvanie*. In: *Le plaisir de l'art du Moyen Âge: commande, production et réception de l'œuvre d'art; mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*. Ed. Rosa ALCOY PEDRÓS, Dominique ALLIOS. Paris, Picard, 2012. 705–713.
27. | A falképek készítése idejét feliratuk alapján Entz Géza határozta meg: ENTZ Géza: *A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól*. *Művészettörténeti Értesítő* 16, 1967. 241–250. A falképek ikonográfiai rendszeréről lásd: Marie LIONNET: *Le culte de la croix au coeur de l'ensemble peint à Sântămăria Orlea. Mediævalia Transilvanica*, 5–6. 2001–2002. 65–82. Lásd még: SZABÓ Tekla: *Az őraljaboldogfalvi falképek és korabeli másolataik*. *Műemlékvédelmi Szemle* 14, 2004. 39–68.
28. | A stíluskörről, és különösen az újabban feltárt alcinai falképekről lásd: KÓNYA Anna: *Az alcinai evangélikus templom falképeinek stílusa*. In: *Certamen II. Előadások a magyar tudomány napján az erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyábjában*. Szerk. EGYED Emese–BOGDÁNDI Zsolt–WEISZ Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015. 317–327.
29. | Stella Mary NEWTON: *Fashion in the Age of the Black Prince. A study of the years 1340–1365*. Woodbridge, Boydell & Brewer, 1980. 87–88, 94–95.
30. | PAPP Szilárd: *A gyarapodás és enyészet útján: Kiszsolna középkori plébániatemploma és falfestményei*. In: *Középkori művészet a Szamos mentén. Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig*, II. Szerk. KOLLÁR Tibor. Kolozsvár–Budapest, Iskola Alapítvány Kiadó–Möller István Alapítvány, 2021. 26–30.
31. | A szászsebesi falkép fotóját lásd: KOVÁCS Gergely: *Ave gratia plena*. Megjegyzések a XIII–XIV. századi magyarországi falfestészethez az ördögösfüzesi Angyali üdvözlés töredéke és néhány Mária-ábrázolás kapcsán. In: *Középkori művészet a Szamos mentén*, I. 2021 (*ld. 30. j.*). 349. A további példákat egy felsőtői konzol kapcsán idézi: SZAKÁCS Béla Zsolt: *Felsőtők középkori temploma*. *Uo.* II. 114–125.
32. | NAGY Géza–NEMES Mihály: *A magyar viseletek története*. Budapest, Franklin Társulat, 1900.
33. | Ileana BURNICHIOIU: *Cruci de consacrare medievală din Transilvania și din vestul României*. In: *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 18/I. *Sacred Space in Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the Late Modernity: Birth, Function, and Changes*. Ed. by Daniel DUMITRAN, Ileana BURNICHIOIU. Alba Iulia, Editura Mega, 2014. 71. A szerző a felszentelési keresztet a 13. századra datálja.
34. | LÁNGI–MIHÁLY 2002 (*ld. 1. j.*). 54–55.
35. | A metszetek hatását korábbi példákra elemzi: WEHLI Tünde: *Könyvfestészeti és grafikai előképek az 1470 előtti magyarországi falfestészetben*. *Ars Hungarica*, 11. 1983. 215–227. A németalföldi festészet hatásáról Közép-Európában lásd még: *Van Eyck bis Dürer. Altniederländische Meister & die Malerei in Mitteleuropa 1430–1530*. Hg. von Till-Holger BORCHERT. Stuttgart, Belser Verlag, 2010.
36. | Helmut F. REICHWALD: *Die Restaurierung der Monumentalgemälde von Martin Schongauer im St.-Stephanus-Münster zu Breisach*. *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, 4. 1991. 145–157.
37. | A témát röviden áttekinti: SZMODISNÉ ESZLÁRY Éva: *Utolsó ítélet ábrázolások a magyarországi későgótikus falfestészetben*. *Art Hungarica*, 18. 1990. 201–205. Újabban előkerült erdélyi emlékeket is bevonva foglalkozik vele: DANA JENEI: *Thèmes iconographiques et images dévotionnelles dans la peinture murale médiévale tardive de Transylvanie (deuxième partie du XV^e siècle – premier quart du XVI^e siècle)*. *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts*, 51. 2014. 11–35.
38. | Hasonló témájú falképekkel párhuzamos elemzése: JENEI 2014 (*ld. 37. j.*). 17–18.
39. | A templom falképeinek áttekintése: DANA JENEI: *Gothic Mural Painting in Transylvania*. București, Noi Media Print, 2007. 94–101.
40. | Fotóit közli: JENEI 2014 (*ld. 37. j.*). 16.
41. | DANA JENEI: *Biertan. Picturile capelei din „Turnul Catolicilor”*. In: *Középkori egyházi építészet Erdélyben/Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, III. Szerk. Daniela MARCU-ISTRATE, Adrian Andrei RUSU, Szőcs Péter Levente. Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2004. 269–281; JENEI 2007 (*ld. 39. j.*). 112–115.
42. | Feltárásának körülményeit leírja: JÁNÓ Mihály: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez*. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Székely Nemzeti Múzeum–Pallas Akadémia Könyvkiadó, 2008. 83, 91–93. IX. tábla.
43. | JÉKELY Zsombor–BÓNA István: *Előzetes megfigyelések és művészettörténeti észrevételek a szászbagácsi templom középkori falképei kapcsán*. *Műemlékvédelem*, 63. 2019. 164–177.
44. | JÉKELY–KISS 2008 (*ld. 2. j.*). 26–41.
45. | EMŐDI Tamás: *Kükölkővár, református templom*. In: *„...ideje az építésnek...”* 2018 (*ld. 22. j.*). 156–158.
46. | A későbbi felszentelési keresztből összesen három maradt fenn a déli falon, közülük egy a három szent király képére van ráfestve, egy másik (töredékes) pedig a korai Utolsó ítélet kép Leviatán-ábrázolására. BURNICHIOIU 2014 (*ld. 33. j.*). 71.
47. | A felirat átírása: Elena DANA PRIOTEASA: *Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches. Iconographical Subjects in Historical Context*. București–Cluj-Napoca, Editura Academiei–Editura Mega, 2016. 64. szerint.
48. | A témáról áttekintő jelleggel: KERNY Terézia: *A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIV. század közepéig*. In: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Szerk. Uő. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2007. 79–82; Uő: *A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIII. századtól a XVII. századig*. In: *Az ezeréves ifjú. Tanulmányok Szent Imre herceg 1000 évéről*. Szerk. LŐRINCZ Tamás. Székesfehérvár, Szt. Imre Templomig., 2007. 79–123, különös tekintettel: 92–97; POSZLER Györgyi: *Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban*. In: *Történelem-*

Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000. 170–187.

49. | Magyarremetén a három szent király együttesét a szentélyben és a hajóban is megfestették (utóbbi esetben a Szent László-legenda alatti falfelületen). Lásd: LÁNGI József: Szent László ábrázolásairól. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Ú. s. 6–7. 2011–2012. 197. A falképről lásd még: LÁNGI-MIHÁLY: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, II. Budapest, Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ, 2004. 71–74; *Szent Imre 1000 éve. Katalógus*. (DVD-ROM). Szerk. KERNY Terézia. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2007. Kat. 31. (Kerny Terézia – 1400 körüli datálással).

50. | Dragoș-Gheorghe NĂSTĂSOIU: *Between Personal Devotion and Political Propaganda: Iconographic Aspects in the Representation of the sancti reges Hungariae in Church Mural Painting (14th Century – Early-16th Century)*. PhD dissertation. Budapest, Central European University, 2018. Következtetéseinek korábbi összefoglalása: Dragoș-Gheorghe NĂSTĂSOIU: Political aspects of the mural representations of *Sancti Reges Hungariae* in the fourteenth and fifteenth centuries. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 16. 2010. 93–119. Kéméndről: 100–102. A témáról az ördögösfüzesi templom diadalívének kétoldalán feltárt ábrázolások kapcsán ír: WEISZ Attila: Az ördögösfüzesi református templom középkori emlékei. In: *Középkori művészet a Szamos mentén*, I. 2021 (ld. 30. j.). 303–319.

51. | KERNY Terézia: Magyar szent királyok középkori kompozíciói a templomok külső falain. In: *Omnis creatura significans*.

Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Szerk. TÜSKÉS Anna, Budapest, CentrArt Egyesület, 2009. 81–88.

52. | Ezt feltételezte: SZAKÁCS 2006 (ld. 3. j.). 326–328. Nem tartja valószínűnek: TERDIK Szilveszter: A magyar szent királyok ábrázolásai román orthodox templomokban. In: *Szent Imre 1000 éve* 2007 (ld. 48. j.). 96–98.

53. | PRIOTEASA 2016 (ld. 47. j.). 50, 174–178.

54. | A templomról lásd még: KERNY Terézia: Dokumentumok a magyarremeteki falfestményekről. *Ars Hungarica*, 27. 1999. 423–429.

55. | Vladimir AGRIGORAEI: Prolegomena to a Study of the Religious and Cultural Networks Linking the Romanian Communities of Medieval Transylvania. *Journal of Religion & Society*, 19. 2019. 83–123.

56. | Összefoglalóan: TERDIK 2007 (ld. 52. j.). 96–98; Elena DANA PRIOTEASA: The Holy Kings of Hungary in Medieval Orthodox Churches of Transylvania. *Ars Transilvaniae*, 19. 2009. 41–56; PRIOTEASA 2016 (ld. 47. j.). 61–76.

57. | PRIOTEASA 2016 (ld. 47. j.). 147–151, 289, 306.

58. | *Uo.* 168–173, 303–307.

59. | JÉKELY-KISS 2008 (ld. 2. j.). 140; a tévedésre figyelmeztet: PRIOTEASA 2016 (ld. 47. j.). 64.

60. | Almakeréről legújabb: DANA JENEI: Les peintures murales de l'église de Mălâncrav. Notes avant la restauration. *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts*, 52. 2015. 47–76. A királyábrázolásokról lásd még: ANCA GOGĂLTAN: The Holy Hungarian Kings, the Saint Bishop, and the Saint King in the Sanctuary of the Church of Mălâncrav. *Ars Transilvaniae*, 12–13. 2002–2003. 103–121.

Lónya: JÉKELY Zsombor-LÁNGI József: Lónya. In: JÉKELY-LÁNGI 2009 (ld. 25. j.). 184–213, különös tekintettel: 211.

61. | PROKOPP 2002 (ld. 25. j.). 42–50, 54–64.

62. | Pónikról és a Felvidék rokon emlékeiről: DUŠAN BURAN: *Studien zur Wandmalerei um 1400 in der Slowakei – Die Pfarrkirche St. Jakob in Leutschau und die Pfarrkirche St. Franziskus Seraphicus in Poniky*. Weimar, VDG, 2002. 113–209; JÉKELY Zsombor: Pónik, Evangélista Szent János-templom. In: JÉKELY Zsombor-KOVÁCS Gergely: *Falfestészeti emlékek a középkori Zólyom vármegye területén*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2021. 239–346.

63. | Csíkszentmihály: JÉKELY-KISS 2008 (ld. 2. j.). 60–67. A humoródi Keresztrefeszítés képét közli: JENEI 2007 (ld. 39. j.). 58.

64. | JENEI 2007 (ld. 39. j.). 84–87. A műhelyről lásd még: Zsombor JÉKELY: Les ateliers de peinture murale en Transylvanie autour de 1400. *Ars Transilvaniae*, 23. 2013. 31–54.

65. | VÉGH János: Szemle. Középkori falképek Erdélyben. Értékméntés a Teleki László Alapítvány támogatásával. Szerk. KOLLÁR Tibor, írta Jékely Zsombor, Kiss Lóránd, fényképezte Mudrák Attila. Teleki László Alapítvány. Budapest 2008. *Ars Hungarica*, 36. 2008. 422.

66. | Pónik: BURAN 2002 (ld. 62. j.). 113–209, 309–310. A karaszközi Szent Mihály fotója: PROKOPP 2002 (ld. 25. j.). 59.

67. | A mezőtelegdi falképek Huszka által készített másolatát és a Huszka kiegészítései után készített fotóját közli: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Kiállítási katalógus. Szerk. FEJŐS Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2006. 44–45. Lásd még: *Szent Imre 1000 éve. Katalógus* 2007 (ld. 49. j.). Kat. 32. (Kerny Terézia – 1400 körüli datálással); LÁNGI-MIHÁLY 2004 (ld. 49. j.). 82–83.

68. | HUSZKA József: A mezőtelegdi ev. ref. templom falképei. *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 12. 1892. 385–398.

69. | Az emlékeket tárgyalja és a formai megoldást részletesen elemzi: Péter BOKODY:

Images-within-Images in Italian Painting (1250–1350). Reality and Reflexivity. Farnham, Ashgate, 2015. 42–46.

70. | Ileana BURNICHIOIU: *Biserici parohiale și capele private din comitatele Alba și Hunedoara 1200–1550*. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018. 127–130.

71. | Otto BENNDORF-Otto HIRSCHFELD: Vorläufiger Bericht über eine archaeologisch-epigraphische Reise in Dacien. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 18. 1873. 331–333. Ennek nyomán: RÓMER Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Budapest, Eggenberg, 1874. 97–98. Az újabban feltárt töredékek képét közli: GUDOR Kund Botond: *Erdélyi-Hegyalja és térsége. Rendkívüli természeti, történelmi és kulturális értékek*. Gyulafehérvár, Bod Péter Alapítvány, 2020. 318.

72. | Erről lásd: EMÖDI Tamás-Kiss Lóránd, Az ormányi református templom kutatása. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Ú. s. 1. 2006. 149–158.

73. | A felirat másolatát közli: BENNDORF-HIRSCHFELD 1873 (ld. 71. j.). 330.



A kismuzsalyi romtemplom kutatása és elméleti rekonstrukciója

A TEMPLOM TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADIG¹

Kismuzsaly település Beregszásztól néhány kilométerre délkeletre, a nagyszőlősi út és Nagymuzsaly mellett feküdt. A várjobbágyok által lakott falut már a 13. században megkülönböztették ikertelepülésétől, Nagymuzsalytól, amikor 1280-ban II. András a beregi erdőuradalom gondnokának adományozta.² Az 1330-as évek pápai tizedjegyzékében feltűnő, Keresztelő Szent Jánosnak szentelt muzsalyi kőtemplom bizonyosan Nagymuzsalyon állt, az azonban nem zárható ki, hogy ekkor még Kismuzsaly is ehhez az egyházhoz tartozott.³ A faluról és templomáról nevének megfelelően jóval kevesebb középkori adatot ismerünk, mint a mezővárossá fejlődött Nagymuzsalyról. A település a Kusalyi Jakcsokon kívül főként helyi kismemesek – Borsovaiak, Orosziak, Surányiak, Szirmaiak – tulajdonában volt, egészen a középkor végéig.⁴ A templomnak 1446-ból ismerjük Szűz Mária titulását, amikor Bacsó Pál nevű *villicus*-át említik.⁵ 1657 után, Lubomirski marsall lengyel csapatainak megtorló hadjárata következtében felhagyták a települést,⁶ így az elkövetkező századokban az egyre romosabb templom magányosan állt Nagymuzsaly mellett.

A ROMTEMPLOM TÖRTÉNETE

A 19. századi felmérések, tudósítások

A régi épületek és romok iránti érdeklődés nyomán, 1856-ban Nagyszapi Károly írt rövid beszámolót Kismuzsalyról a Vasár-

napi Ujság hasábjain (2. kép). A tudósítás elsősorban a valamikori településről szól, az épület állapotáról a következőket jegyzi meg: „A Szentegyház belsejében is már fák nőttek ki, különben a falak nagyon erősen voltak építve...”⁷

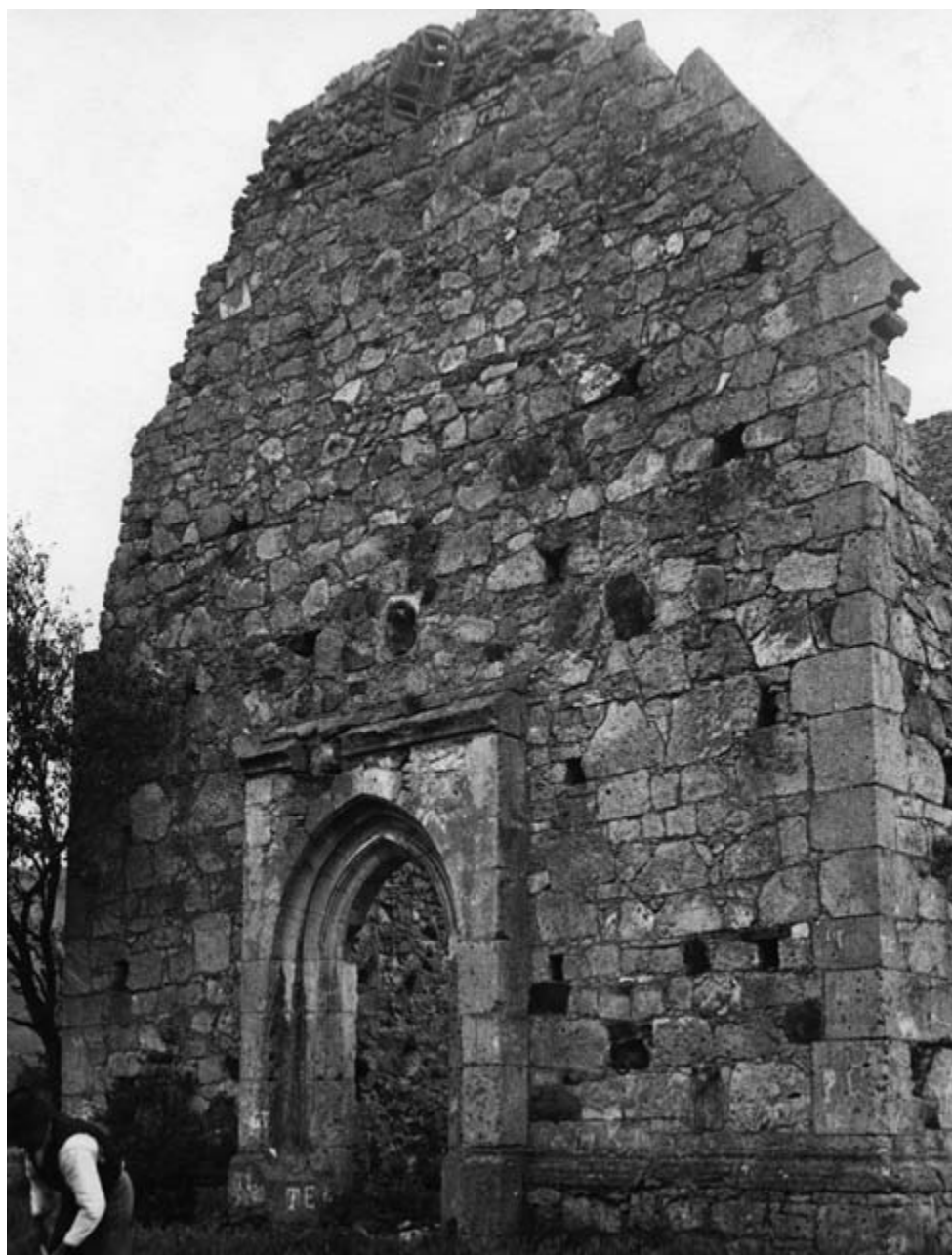
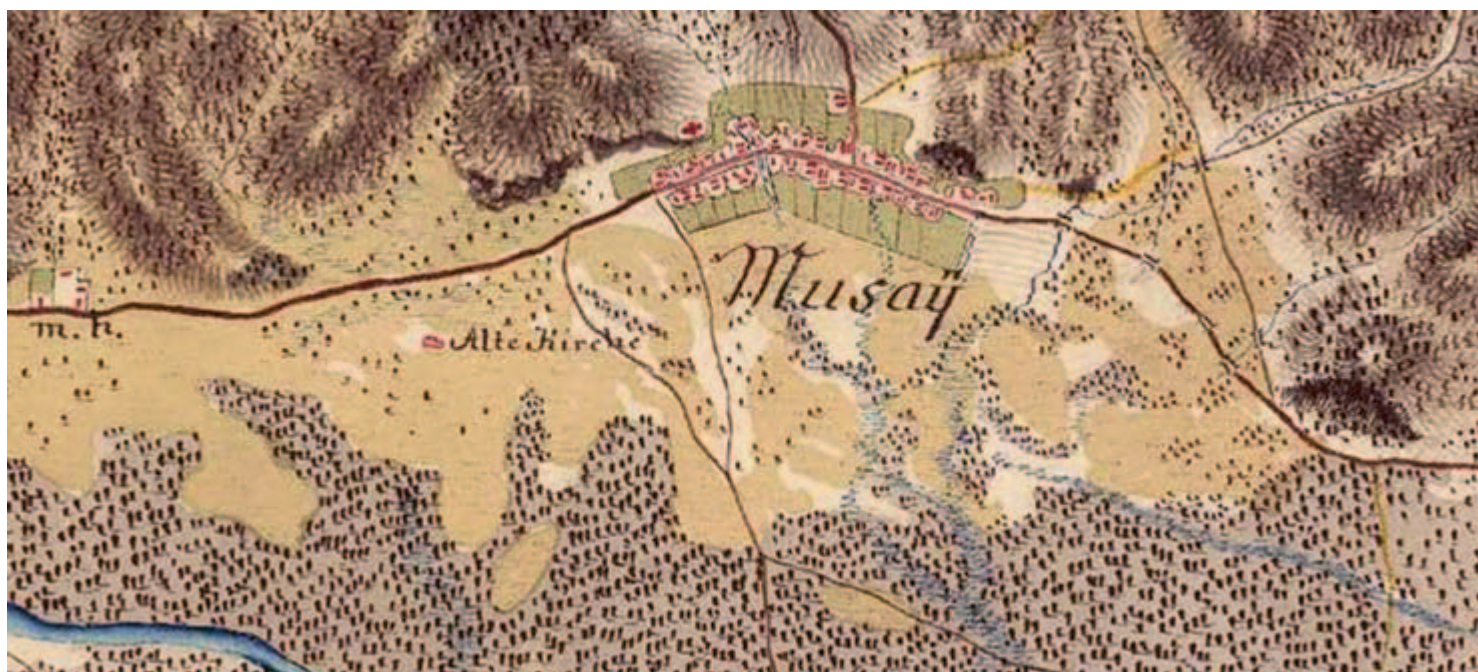
Rómer Flóris – Haas Mihály szatmári püspök meghívására⁸ – 1864-ben járt a helyszínen: „Húsz év múlva az egészről alkalmasint csak e bánkódó sorok maradnak fen, és a mit az emberek vandalismusa be nem tudott végezni, azt az idő lassan rágó foga majd fölemészti!” Részletesen leírta a rom állapotát, nemcsak a faragott részletek, de a különböző festésmaradványok tekintetében is.⁹ Schulcz Ferenc 1864-ben készült felmérési rajzai és az archív fotók alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a rom szerencsére csak kisebb mértékben pusztult tovább¹⁰ (3. kép), ugyanakkor a katonai felmérések térképeit böngészve feltételezhetjük, hogy a sekrestye falai a 19. század végén még kivehetők voltak (4. kép).

A 20. század és a helyi emlékezet

Kárpátalja 1939-ben ismét Magyarország része lett. A magyar honvédség bevonulása után két hónappal már fotódokumentáció készült a kismuzsalyi romról.¹¹ Első komolyabb építészeti felmérését valószínűleg Csányi Károly műegyetemi professzor vezetésével¹² másodéves építészhallgatók készítették 1942-ben. Az egyik – valamivel alaposabban megrajzolt – sorozaton¹³ szerepel Dénesi Ödön¹⁴ neve, a másik – csak szalmi-ákos másolatban ismert – változat feltehetőleg Szőnyi László munkája.¹⁵ A hajó ablakainak zárókövei ekkor még a helyükön voltak, és a nyugati homlokzat fonatdíszű faragványa is megvolt a falszerkezetben. A szentély ablakai közül a délke-

1. A kismuzsalyi templomrom nyugatról | Mudrák Attila felvétele, 2012





4. A templomrom az első katonai felmérésen

| Österreichisches Staatsarchiv, Ungarn
[B IX a 527] XXIX/10. szelvény

5. A templomrom délnyugatról 1939-ben

| MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 065.808P

» **6. A templomrom délnyugatról** | Mudrák Attila
felvétele, 2012

leti teljes magasságában állt, az 1939-es fotókon mérműve is jól kivehető¹⁶ (5–6. kép).

A szovjet időkben történt műemléki tevékenységről a nagymuzsalyi lakosok meséltek: „Akkor még rend volt, aki a templomból követ vitt, azt megbüntették és vissza kellett hordja a követet.” Egy másik beszámoló a következőket jegyezte meg: „Valamikor – talán harminc éve – jártak itt Lembergől, egy hónapig dolgoztak a templomban.”¹⁷ Egy 1978-ban készült fotósorozat¹⁸ tanúsága szerint a nyugati homlokzat a mai állapothoz képest mindössze bal felső sarkában volt két kőornyival magasabb, a szentély délkeleti ablakának szarköveiből pedig valamennyivel több volt a helyén, mint napjainkban.

Dr. Istvánfi Gyula professzor az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék vezetőjeként indította el a Pusztuló építészeti emlékeink a Kárpát-medencében programot, ami a rendszerváltás után a veszélyeztetett, elsősorban egyházi műemlékeink dokumentálását tűzte ki céljául a mai Magyarország határain kívül és belül.¹⁹ Ennek keretében Veöreös András vezetésével sor került a kismuzsalyi rom 1:100 részletezettségű felmérésére is 2001–2002-ben.²⁰ A rajzsorozat lényegében a mai állapotot mutatja.

Feltűnő, hogy a pusztulás mértéke nagyon lassú, amiben szerepet játszhat a helyi közösség tisztelete a szakrális emlékek iránt. „Az ittenieket még fizetssel sem lehetett rávenni, hogy keresztet döntsenek le.” „Az egyik ember a szőlőjébe vitt kerítésnek követet innen, de jól megverte az isten, mert a hegyből lefele leesett a (bicikli)lánc és elütötte egy teherautót.” „A Csapák Attila járdalábazatnak vitt követ, de jól megverte az Isten, mert nem csinált alapozást, ki is dőlt a lábazat.” Közben a szentély délkeleti és déli oldalán látható, apró lyukakkal tűzdelt, jellegzetes mállást a szóbeszéd a közeli lőtérhez kapcsolja, ahonnan „direkt” lövették a romot.

A 2015. ÉVI ALAKHELYES FELMÉRÉS

A Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ megbízásából 2015 tavaszán készítettük el alakhelyes felmérésünket. A kutatást *Bauforschung*-szemlélettel végeztük. A *Bauforschung* szó alatt egy komplex épületkutatási folyamatot értünk,²¹ melynek a levéltári kutatás, a szakirodalom kritikai elemzése és a stíluskritikai megfontolások éppúgy részei, mint a restaurátori és a régészeti jellegű feltárások, és amelyben az építész, művészettörténész és régész szakma



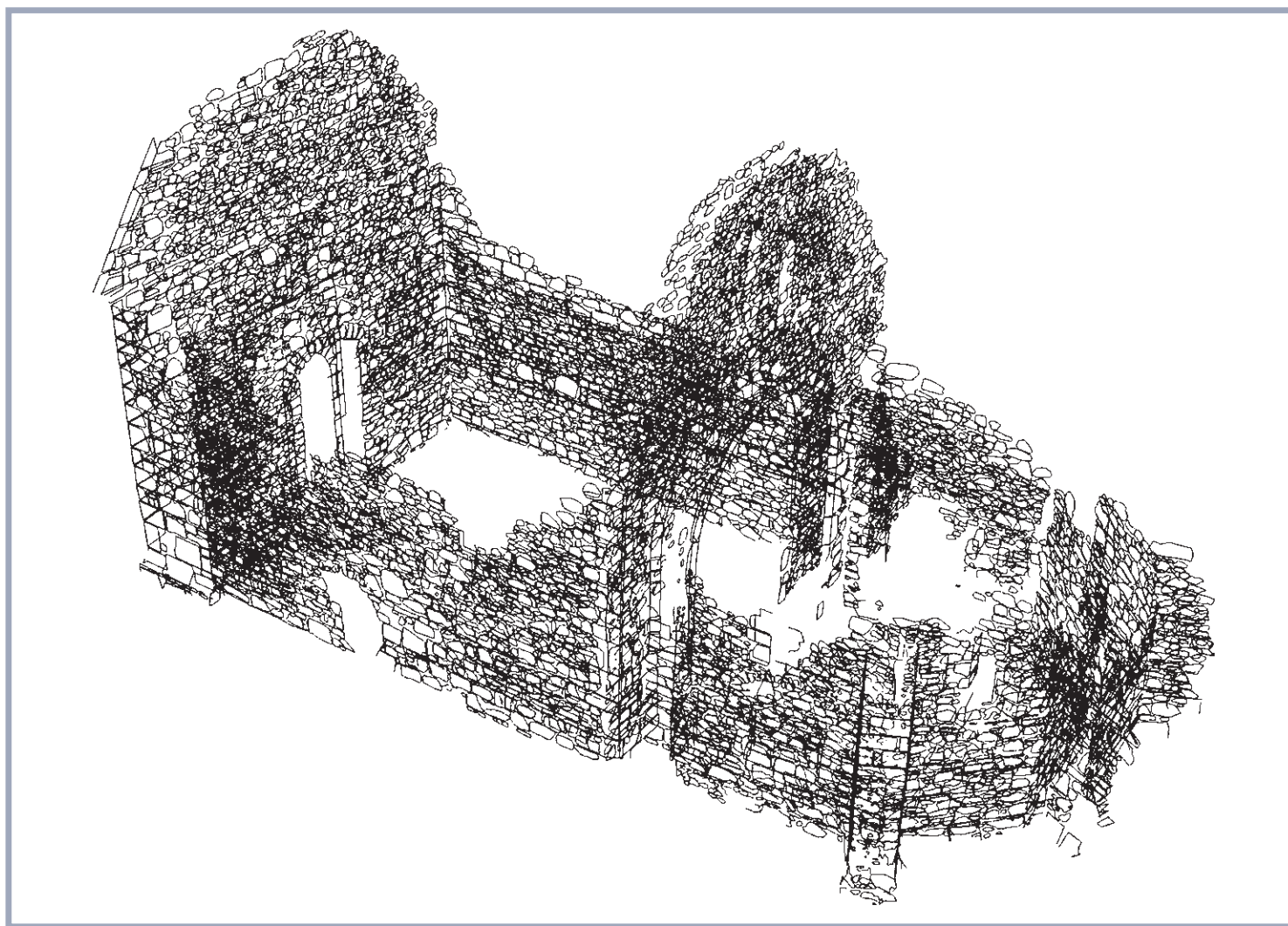


egyaránt megtalálja a maga feladatkörét. Alapvető fontosságú azonban, hogy az elsődleges forrás mindig maga az épület, az épületen fellelhető valamennyi jelenség és tulajdonság, hiszen a kutatás célja végső soron az épület meglévő állapotában tapasztalható jelenségek magyarázata. A *Bauforschung* számára leginkább megfelelő felmérési módszert nevezzük alakhű építészeti felmérésnek. Ennek – az alapvetően a régészeti feltárások rajzi dokumentáló módszeréből eredeztethető – módszerének a lényege, hogy az objektumtól független, abszolút geometriai hálózhoz (koordináta-rendszerhez) viszonyítva rögzíti az épület mért adatait, ezáltal minden geometriai szabályszerűség – merőlegesség, párhuzamosság, derékszög, azonosnak tűnő elemek közti méretegyezés – feltételezésétől mentes. Az általunk alakhű felmérésnek nevezett módszernek azonban még két fontos ismérve van. Az egyik az, hogy a felmérési rajz lényegében a helyszínen készül, így a rajzolás közben rajzban és szöveges megjegyzések formájában minden jelenség közvetlen megfigyelés alapján rögzíthető. A másik, hogy a felmérési rajzot ebben az esetben maga a kutató, vagy legalábbis a kutató helyszíni felügyelete alatt dolgozó, építészeti képzett rajzoló készíti. Így az alakhű építészeti felmérés nem egyszerűen dokumentálási eljárás, hanem a *Bauforschung* egyik legfontosabb kutatói módszere.

Kismuzsaly esetében rendelkezésünkre állt Papp Szilárd tanulmánya.²² Az ebben foglaltakat a helyszíni megfigyelések mellett saját kutatásainkkal egészítettük ki. Az alakhelyes felmérés elkészítéséhez 2015 márciusában Leica TCR407power lézeres mérőműszerrel felmértük a rom mintegy 8000 jellegzetes pontját (7. kép). A helyszínen készített fényképfelvételek és a digitális pontfelhő segítségével, fotogrammetrikus módszer alkalmazásával létrehozhattunk olyan előszerkesztéseket, melyeken az egyes kövek kontúrjai szerepelnek. 2015 májusában az ortogonálisra transz-

7. A templomrom mérése során Leica TCR407power lézeres mérőműszerrel készült pontfelhő | Halmos Balázs–Marótyz Katalin

» 8. A digitális pontfelhő és a helyszíni fényképfelvételek segítségével készült vonalháló | Halmos Balázs–Marótyz Katalin



formált „vonalháló” tartalmazó szelvények kézi megrajzolása következett, a helyszíni megfigyelések részletes rögzítésével (8. kép). A szelvények összeszerkesztésével készült el az 1:20 léptékű dokumentáció.

A JELENLEGI ÁLLAPOT ÉS A MEGFIGYELHETŐ JELLEGZETESSÉGEK

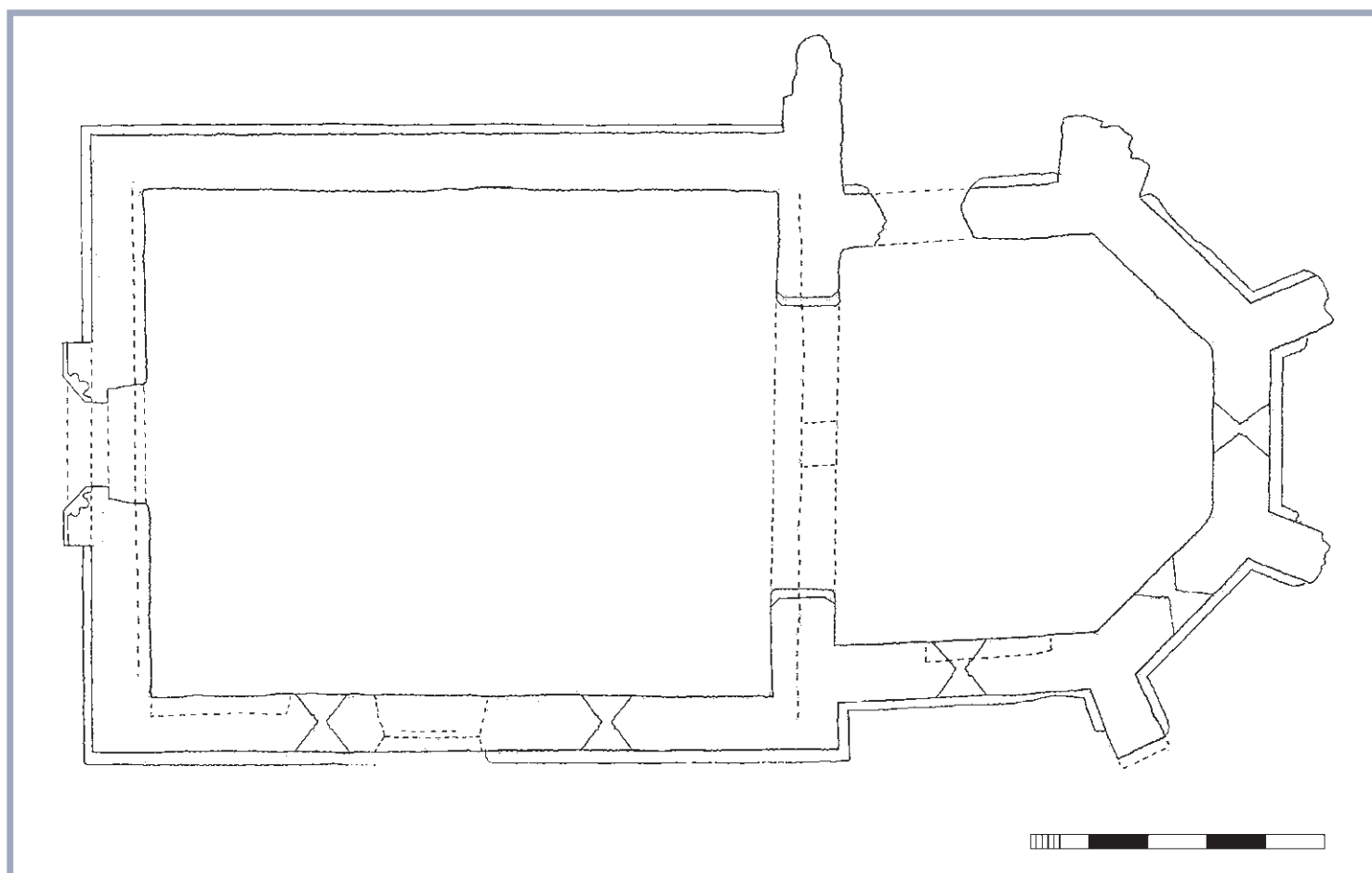
Alaprajz és kitűzés

A templom alaprajza egyszerű, jól ismert középkori templomelrendezési típust követ: enyhén nyújtott téglalap formájú hajóhoz valamivel keskenyebb, poligonális záródású szentély csatlakozik (9. kép). Az alaprajz kitűzésének feltűnő jelensége a hajó és a szentély tengelye között megfigyelhető szögeltérés: a szentély északi és déli fala a hajó hosszfalainak irányától nagyjából 7 fokkal tér el északi irányban. A jelenség magyarázata nem egyértelmű, de az egyszerű kitűzési hibát nem tartjuk valószínűnek. Úgy tűnik, a hajó és a szentély keletelések – akár ugyanabban az építési periódusban – más irányt vettek figyelembe. Felvethető, hogy a hajó kitűzésekor egy esetleges korábbi épület irányához igazodtak, a szentély tájolása viszont már új, valamely jeles napra vonatkozó napfelkelte irányához igazítva történt.²³

Figyelemre méltó anomáliák fedezhetők fel a hajó alapfalainak és a felmenő falainak kitűzésében, bár a differencia mindenütt 10 centiméteren belül mozog. A jelenség legjobban a nagyjából feltárt déli hajófalnál követhető, ahol a belső oldalon, a fal keleti végén a síkok megegyeznek, a nyugati végén azonban a hajófal síkja esik kijebbe, ami szokatlan, ráadásul statikailag is kedvezőtlen megoldás. Lehetséges, hogy a durván kitűzött és lerakott alapozás után, a felmenő falak építése előtt újabb, pontosabb kitűzést végeztek, de az a lehetőség is felmerül, hogy az alapfalak egy része korábbi épületből származik.²⁴

Az alapfalak és felmenő falak határa a szentélyben és a hajóban azonos magasságban húzódik. Ez arra utal, hogy a templomban a belső járószint mindenhol azonos volt. Ezt támasztja alá az is, hogy a nyugati és a déli kapu, valamint a sekrestyébe nyíló kapu feltételezhető küszöbszintje is megegyezik.

A hajó délkeleti sarkában az ismeretlen időben végzett feltárás felszínre hozott egy nagyjából 70 × 70 centiméter alapterületű, tömörszerű alaptestet. A falak alapjaival való összefüggése nem állapítható meg egyértelműen. Amennyiben azokkal összefügg, az a korábbi alapfalak felhasználásának teóriáját erősítené. Pozíciójából adódóan azonban valószínű, hogy a reformátusok által épített kő szószék alapja lehetett.²⁵



Épületmagasság, térlefedések

A hajó külső és belső magassága is egyértelműen meghatározható a falmaradványok alapján. A külső párkánymagasság a nyugati oromfal és a diadalív feletti oromfal déli végén megmaradt párkánykövek alapján adódik, a két kőorból álló profil minden bizonnyal a teljes hosszoldali homlokzaton végighúzódtott (10–11. kép). A hajó kezdettől fogva síkmennyezetes lefedésű volt, boltozatra utaló nyomot sehol nem találtunk. Az egykori fa szerkezetű síkmennyezet magasságát az oromfalak hajó felé néző oldalának síkváltása mutatja. A vízszintes falkorona mindkét oldalon jelentősen lepusztult, de egyértelműen követhető a hajó teljes szélességében. Közvetlenül e fölött, szimmetrikus elhelyezkedésben mindkét oromfalon jól kivehető két-két gerendafészek. Ezek alapján az feltételezhető, hogy a födém teherhordása kétirányú lehetett. Vagy olyan gerendarácsról beszélhetünk, amely azonos síkban lévő elemekből állt, vagy a két hosszirányú gerenda mestergerendához hasonló funkciót láthatott el.

A szentély eredeti külső magasságára vonatkozóan nem sikerült biztos támpontot találnunk. Az nyilvánvaló, hogy a hajó párkánya nem fordult át a hosszházat a szentélytől elválasztó falra, és e fal külső felületén a déli oldalon, a hajó *in situ* megmaradt párkánykövének magasságáig nem követhető falbekötés nyoma sem. Így valószínű, hogy a szentély párkánya a

hajóénál valamivel alacsonyabb volt. Ugyanakkor, ha a támpilléreket felül rézsűs lezárásúnak képzeljük el – mely rézsűk a szentély párkánya alatt végződtek –, a támpillérek megmaradt részének magasságából kiindulva nagy különbség nem adódhat a két épületrész párkányvonala között.

Szentélyboltozat

A templom szentélyét egyszerű bordás boltozat fedte. Ebből mára három bordaindítás maradt meg: az északnyugati falsarokban, a keleti és az északkeleti fal csatlakozásánál, valamint a déli és a délkeleti fal csatlakozásánál lévő²⁶ (12–13. kép). A többi falsarokban jól látszik az egykori indító bordák válla. A boltozati bordák egyszerű, hornyolt profilozásúak, az *in situ* elhelyezkedő darabokon kívül még egyet találtunk a helyszínen.²⁷ A profil eléggé elterjedt forma a gótikában, a környéken Nagybereg és Beregsurány templomaiban fordul elő. A bordák vállkő nélkül, a falsíkba simuló profillal indultak. A geometria a kevés megmaradt elemből is jó közelítéssel rekonstruálható. A szentélyboltozat egykori zárókőve esetleg összefüggésbe hozható egy kőbáránnyról szóló történettel²⁸ – a huszti református templomhoz hasonlóan itt is lehetett egy zárókővet díszítő Agnus Dei ábrázolás.

A boltsüvegekből csak a szentély délnyugati sarkában maradt meg némi töredék. A boltozás technikájára ebből nemigen tu-



dunk következtetni, de látszik, hogy a boltozat is szabálytalan törtkőből készült – hasonlóan a déli kapu és a szentély ülőfülkéje feletti teherhárító ívhez.

A boltozat bordái minden bizonnyal egy csomópontba futottak össze, tehát a poligonális apszis lefedésének olyan változatáról volt szó, amilyen a környékbeli emlékek közül Beregsurány, Huszt, Nagymuzsaly, illetve keresztboltozat-szakaszokkal megtoldott formában Nagybereg templomában látható. A bordák pontos vonalvezetése azonban egyelőre nem rekonstruálható. A három megmaradt indítás iránya és gör-

bületi sugara nem egy csomópont felé mutat, ezért több lehetőség is elképzelhető²⁹ (14. kép). Az egyik lehetséges megoldás, hogy a bordák a poligon sarkaiból mindig a szögfelezők irányába mutatnak, a két nyugati süveg így erősen aszimmetrikus.³⁰ Egy másik lehetőség, hogy a nyugati szakaszon szabályosan, átlós irányban futnak a bordák, a poligon sarkaiból pedig az így meghatározott csomópont felé tartanak, vagyis annak két szélső süvege válik aszimmetrikussá. Harmadik változatként az is elképzelhető, hogy az építők a szentély súlypontjában igyekeztek elhelyezni a zárókövet, valamenyny sarokponttól egyenlő távolságra. A kismuzsalyi szentély szabálytalan alaprajzi kontúrja miatt ez tisztán semmiképp nem valósulhatott meg.

Tetőszerkezet

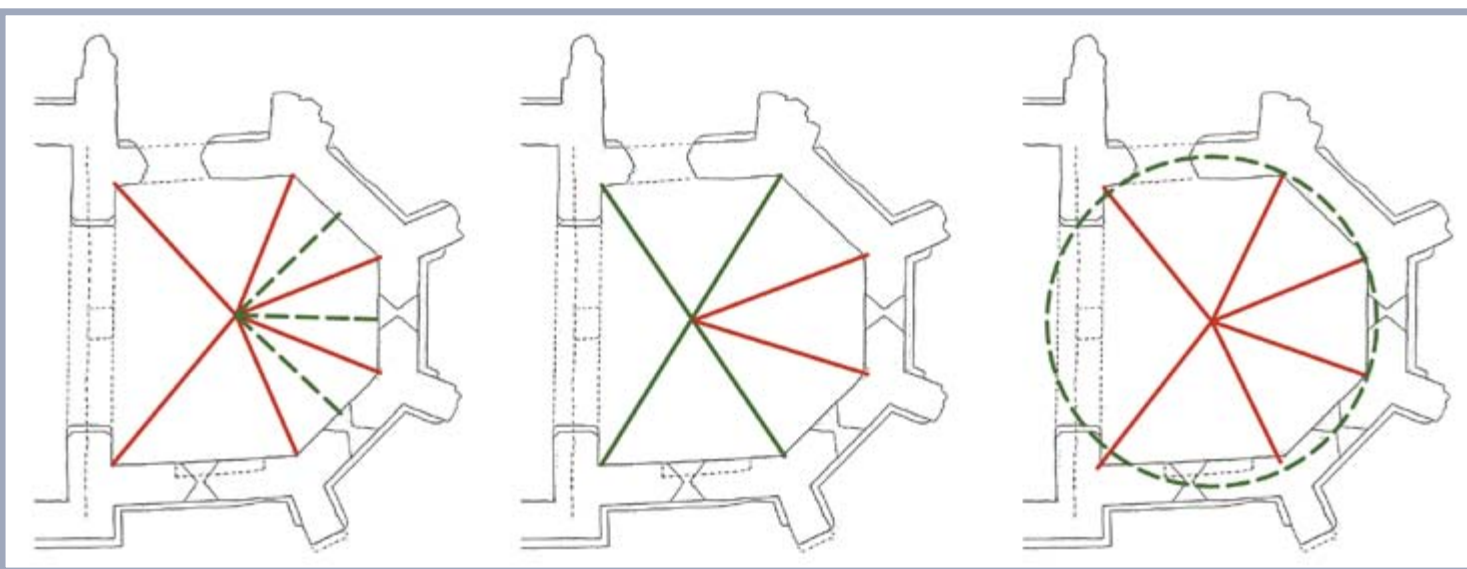
A hajó fedélszékére vonatkozóan a két oromfalon lehet némi támpontot találni (15. kép). A hajó felé néző felületen, a déli oldalon, a megmaradt párkánykövek közvetlen közelében egy-egy megegyező magasságban lévő,³¹ azonos méretű gerendafészek látható. Ezek minden bizonnyal a tetőszerkezet sár-





gerendájának, illetve a hosszfalak koszorúgerendáinak fészkei voltak. Az érett és a késő gótika korának fedélszékeiben gyakori a kettős sárgerenda alkalmazása,³² erre utaló nyomot azonban itt nem fedeztünk fel, és a templom mérete talán nem is indokolja. Ezen kívül a nyugati oromfal keleti, illetve a keleti oromfal nyugati oldalán, közvetlenül az egykori fafödém magasságát jelző falsíkváltás fölött egy-egy nagyobb gerendafészkek is látható. Nem zárhatjuk ki, hogy ezek csupán az oromfal építéskor használt állvány gerendafészkei, de a többi állványlyuknál nagyobb méretűk, a középtengelyre szimmetrikus elhelyezkedésük, magassági pozíciójuk, illetve egymástól való azonos távolságuk a két oromfalon mind arra vall, hogy a tetőszerkezet elemeinek helyét őrzik.

Létezett tehát két párhuzamosan futó, erős hosszirányú gerenda, melyek valamivel a födémgerendák feltételezhető magassága felett – alkalmasint közvetlenül azokra támaszkodva, részben velük összelapolva – futottak a templomhajó fedélszékében. Ezek



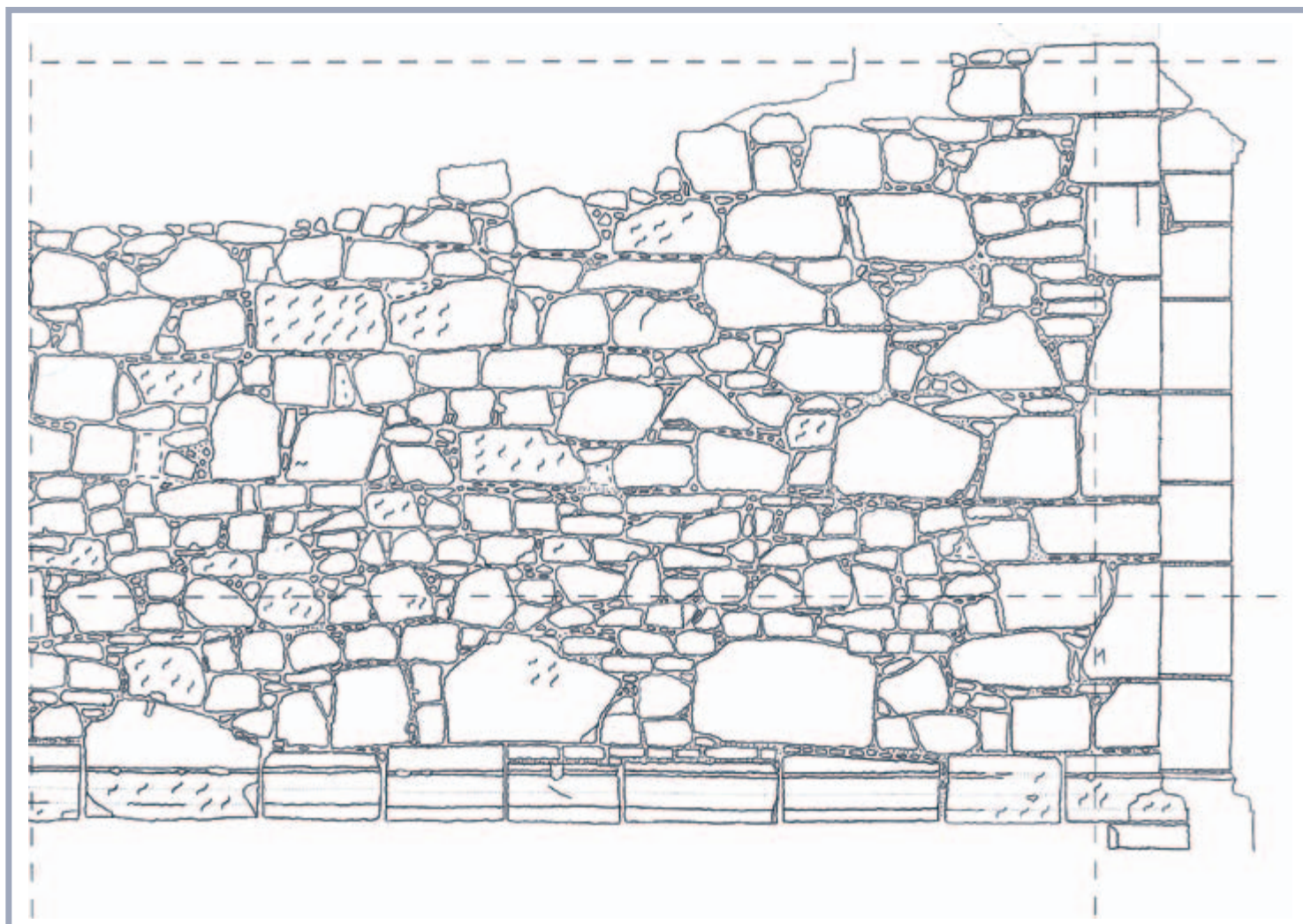
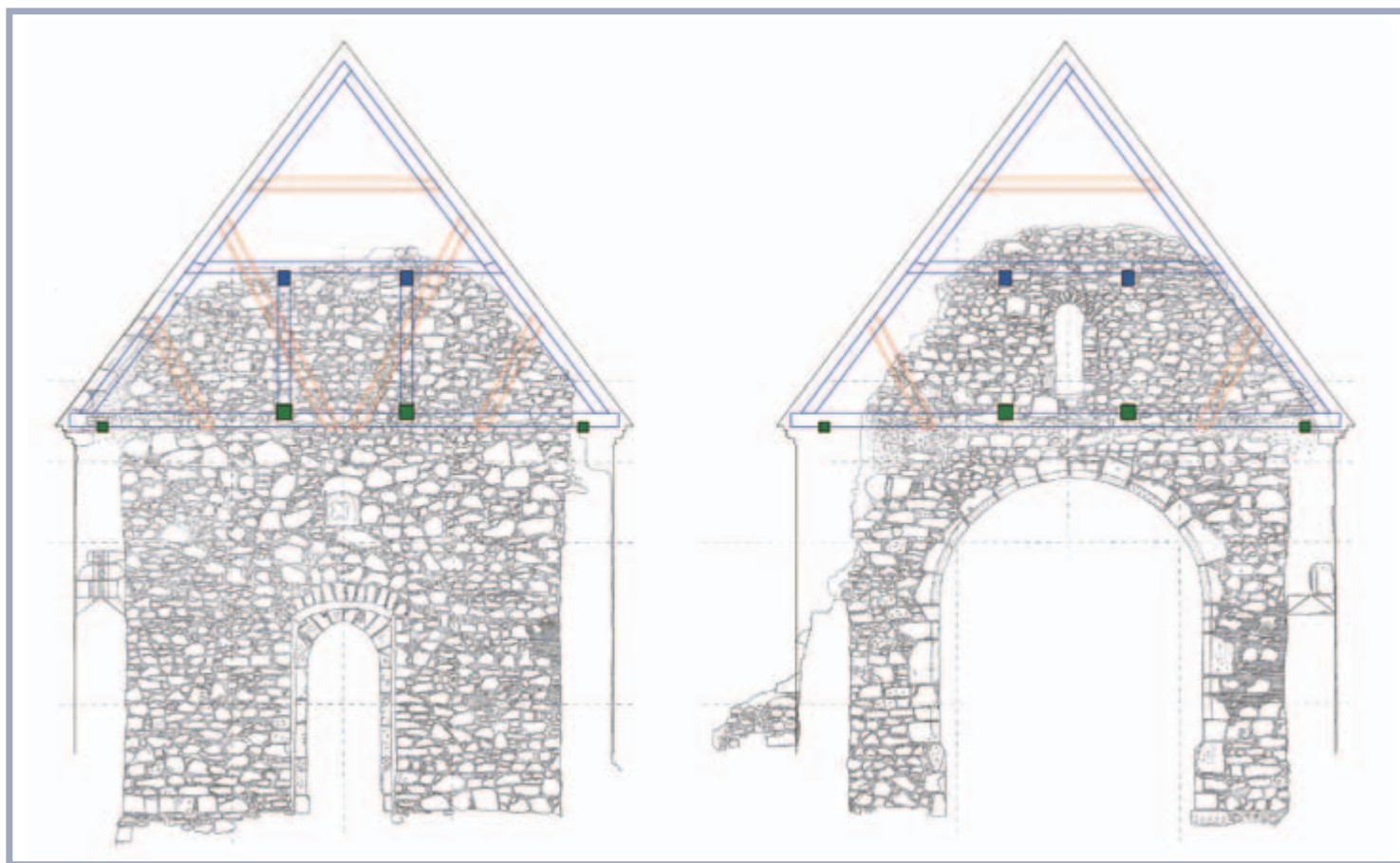
« 12. Bordaindítás a déli és a délkeleti fal csatlakozásánál | Mudrák Attila felvétele, 2012

« 13. Bordaindítás az északkeleti és a keleti fal csatlakozásánál | Mudrák Attila felvétele, 2012

14. A boltozat lehetséges formái | Halmos Balázs-Marótyz Katalin

15. A templomrom délkeletről | Mudrák Attila felvétele, 2012







tulajdonképpen egy hosszirányú síkrács talpgerendái voltak, melyek a harántirányban merevített főszaruállásokkal együtt alkottak merev, térbeli rácsszerkezetet.³³ A kismuzsalyi templom méretei nem feltétlenül indokolnák a fő- és mellékállásos tetőszerkezet építését – kisebb fesztáv esetén a középkorban gyakran egyforma szaruállásokból álló, szegletkötőkkel, ferde dúccokkal vagy andráskereszt merevítéssel ellátott, torokgerendás tetőszerkezeteket alkalmaztak.³⁴ A 13–14. században azonban

már elterjedtek az önálló hosszmervítéssel rendelkező szerkezetek.³⁵ Ezek esetében gyakori volt az egy hosszanti síkrács használata a tetőgerinc vonalában – ennek oszlopai a torokgerendák és a kötőgerendák felfüggesztését szolgálták, a szaruállások merevítésében kevésbé játszottak szerepet.³⁶ Kismuzsalyon az említett gerendafeszkekből arra következtethetünk, hogy két hosszirányú síkrács is merevítette a tetőszerkezetet.³⁷ E megoldások már átmenetet jelentettek a 15–16. századtól megjelenő két- vagy háromállószerű fedélszékek felé, fontos különbség azonban, hogy itt a hosszrács fejgerendái még nem valódi szelemenek, ugyanis nem a szaru-fákat támasztják, hanem a torokgerendát gyámolítják.³⁸ Kismuzsaly esetében a geometria arról árulkodik, hogy – amennyiben a torokgerendát a szokásos magasságba, a tető felső harmadába helyezzük³⁹ – az oszlopok és a torokgerenda találkozása bőven belül esik a szarufák síkján.

A tetőszerkezet a nyomok alapján tehát olyan torokgerendás fedélszék lehetett, melyet hosszirányban két síkban merevítettek (16. kép). Főállásaiban a torokgerendát gyámolító oszloppár helyezkedett el, ezek a korabeli ácsszerkezeteknek megfelelő módon ferde függesztőelemekkel vagy dúccokkal voltak a kötőgerendához és a talpgerendához kötve. E kiegészítő elemekre vonatkozóan nem maradtak fenn nyomok, így a teljes fedélszék hiteles rekonstrukciójára aligha tehetünk kísérletet. Annál is kevésbé, mert az oszlopok felkötésére, függesztésére a korabeli ács mesterek rendkívül változatos megoldásokat használtak.⁴⁰ A mellékállásokban az ereszkörnyéki sarokmerevítésekkel lehet még számolni.⁴¹

Az elvi rekonstrukcióban bemutatott fedélszerkezet tehát csupán egy hipotetikus verzió, mely számol valamennyi szerkezetileg szükséges és a korabeli ácsszerkezetekben jellemző elem megjelenésével.

A tetőt az oromfal teljesen lezárta, tehát a héjalás nem futott túl annak síkján – erre a nyugati oromfal megmaradt szegélykövei adnak bizonyítékot. Az ereszcscsentesítő

« 16. A tetőszerkezet lehetséges rekonstrukciója, főállás (balra) és mellékállás (jobbra) – zöld: rekonstrukció, kék: logikus hipotézisek, narancs: totális hipotézisek | Halmos Balázs–Marótyz Katalin

« 17. A templomrom északi homlokzatának nyugati oldala | Halmos Balázs–Marótyz Katalin–Fehér Krisztina

18. Másodlagosan beépített körtetagos profilozású elem a templom nyugati homlokzatán | Halmos Balázs felvétele, 2015



«»»19. A szentély rekonstrukciója – szürkésbarna: meglévő állapot, szürke: anastylosis-szerűen visszaállítható, világosbarna: logikus hipotézisek, kék: totális hipotézisek | Halmos Balázs–Marótyz Katalin

kialakítás a tetősík vonalának a nyugati oromfal megmaradt fedkövei belső oldalán sejthető lenyomata alapján talán kevésbé valószínű.

Falstruktúra, építőanyag

A felmenő falak mindenhol egységesnek tűnő építéstechnikával készültek. Szembetűnő, hogy az épület viszontagságos története dacára a szerkezeteken egyetlen repedés sem látható, ami a jó talajadottságoknak, a megfelelően erős alapoknak és a masszívan megépített szerkezetnek köszönhető.

Az építéshez kizárólag követ használtak, téglát vagy – a fal egyenekhez a középkorban gyakran alkalmazott – cserepet sehol nem találtunk. A felhasznált kőanyagban a helyben bányászott, a településen számos kőszerkezetben, így a nagymuzsalyi református templom falaiban is megtalálható, jellegzetes sárgás-vöröses színű, éles törésvonalú törtkő dominál. Ezek falsíkba eső, gyakran közel sík felületei láthatóan nem alapos

faragás, csak hasítás eredményei. A faragott szerkezeti elemek (nyíláskeretek, boltozati bordák, párkányok, lábazatok, a diadalív darabjai, valamint a külső épületsarkok és a támpillérek kváderei) ettől határozottan eltérő, szürkésfehér mészkőből készültek, minden bizonnyal a jobb minőség és faraghatóság miatt. Szinte minden faragott köelemre jellemző, hogy a falkötésbe illeszkedő oldaluk nincs szabályosan kifaragva. Az ugyancsak mészkő anyagú, nagyobb méretű, viszonylag szabályos és egyértelműen faragott-csiszolt homlokfelületű kövek meghatározók a külső homlokzatokon, a belső falfelületeken azonban kevésbé jellemzőek. A faragott elemek vannak túlsúlyban a nyugati homlokzaton, a kapuépítmény párkányáig tartó zónában, továbbá nagyjából fele részben a déli és az északi homlokzat alsó részén⁴² (17. kép), valamint a szentély külső falfelületein, az ablakok alatti zónákban. Használatuk oka nyilvánvalóan az igényesebb sík homlokzati felület kialakításának igénye volt. Felvethető a másodlagos felhasználás

nálás lehetősége is, mivel egyik sem teljesen szabályos, némelyik törött, sérült darabnak tűnik.⁴³

A falszerkezetben három helyen találtunk bizonyosan másodlagosan beépített faragott követ. A nyugati homlokzaton, a kaputól balra egy körtetagos töredék (18. kép), közvetlenül a kapupárkány felett pedig egy hullámtagos párkánykő van, mindkettőnek az illesztési felülete esik a falsíkba. A profilok alapján az előbbi a nyugati kapu keretével, a másik pedig a kapuépítmény párkányával hozható összefüggésbe. Ezek tehát elrontott vagy az építkezés közben eltört darabok lehetnek, melyeket a falszerkezetben használtak fel. Előfordulási helyük is egyértelműen ezt támasztja alá. A harmadik elemet a diadalív felett, a hajót a szentélytől elválasztó fal nyugati oldalán találtuk, az elkeskenyedő oromfal alatti falkoronát alkotó, szabályosabb formájú kősor sávjában.⁴⁴ A kő alsó részén látszik egy pálcátág, mely azonban a szomszédos kövek által meghatározott falsíkon belülre esik, kizárható tehát, hogy a hajó belső, *in situ* párkányának darabja lenne. Elhelyezkedése alapján elképzelhető, hogy a homlokzati főpárkányhoz készült, de utóbb átfaragott darabról van szó.

A kőanyagról általában elmondható, hogy azokon a helyeken, ahol nem érte szándékos rongálás, mechanikai sérülés, ott jó állapotban vészelte át az évszázadokat. Markáns romlás a támpillérek és a szentélyfalak alsó részén figyelhető meg, ahol az erősen pusztult felületen sok apró lyuk látható. A környékbeliek elmondásából megtudtuk, hogy ezek az 1960–1970-es években keletkeztek, amikor a szovjet hadsereg gyakorló lőtérnek használta a területet, és a katonák gyakran a templomot vették célba. Az archív felvételeken valóban jobb állapotúnak látszanak a szentélyfalak, a támpillérek alsó részei azonban már az 1939-es fényképeken és az 1942-es rajzokon is erősen károsodottak.⁴⁵

Támpillérek

A szentély sarkaihoz csatlakozó, szabályos rendszerben elhelyezett támpillérek homlokfelületeit, sarkait eredetileg faragott kváderekből alakították ki. Ezek jelentős részben hiányoznak, csak a déli támpilléren maradt meg egy részük. A támpillérek pusztulásának oka talán éppen az lehetett, hogy innen viszonylag kis munkával, és a szerkezet állékonyságának veszélyeztetése nélkül lehetett jó minőségű faragott építőkövet kibányászni.

Az északkeleti támpillérnél végzett 2015-ös szondázó feltárás azt mutatta ki, hogy a támpillérek a mai csonkoknál jóval hosszabbak voltak, a szentélyfaltól 160 centiméterre álltak ki. Ebből következik, hogy a pillérek középmagasságuk táján lépcsősen szűkültek felfelé (19. kép). A síkváltást két (esetleg három) réteggéből álló rézsű fedte – a legfelső réteggő egyetlen megmaradt darabja a déli támpilléren figyelhető meg. A rézsű alatt kis orrtagos párkány lehetett, ennek profilja sehol nem maradt meg, de analógiák alapján talán a főpárkány alsó réteggövéhez hasonlóan, rézsűbe metszett félhorony profilú lehetett.⁴⁶

Sekrestye

A templom sekrestyéje szinte teljesen elpusztult, csak keleti és nyugati falának egy-egy csonkja látható. Valószínű, hogy megfelelő karbantartásáról már a reformátusok sem gondoskodtak, de a katonai felmérések szelvényei alapján nem bontották el. A templom felégetése után azonban több okból is gyorsabban pusztulhatott: egyrészt eleve vékonyabb falakkal, gyengébb szerkezettel épült, másrészt feltételezhetően alacsonyabb falait könnyebb és biztonságosabb volt építőanyag-szerzés céljából megbontani. Harmadrészt, míg a templom köveinek elhordása – mint az a mai napig él a falusiak tudatában – egyfajta tabunak számíthatott, a sekrestyére talán nem tekintettek így.

A sekrestye és a templom relatív kronológiájával kapcsolatban látszólag ellentmondásos nyomokat tapasztaltunk. Sekrestyére nyilvánvalóan eredetileg is szükség volt, korábbi, más formájú sekrestye elhelyezésére utaló nyomokat pedig sehol nem találtunk a szentély falazatán. Keleti fala az északi támpillérhez kapcsolódott, de az alaprajz geometriájában a sekrestyefal és a támpillér iránya elkülönül.⁴⁷ A két szerkezet lazán egybeszővődik, de a falmagok nagyjából a falegyen magasságáig elég határozottan elkülöníthetők egymástól. A támpilléren megfigyelhető falegyen azonban a sekrestyéhez tartozó falcsonkra is kiterjed, ami az építés párhuzamosságára utal. A fal és a pillér felső része már határozottan egy faltömb benyomását kelti. A sekrestye keleti falát ugyancsak lazán, de határozottan becsorbázták a szentély északi falába is. Itt megfigyelhető, hogy a szentély északi falának külső oldalán, a támpillér mellett a falsík nagyjából a ma álló támpillér magasságában enyhén visszaugrik. A vastagabb alsó falrész határozott falegyen zárja. Ez a jelenség talán a sekrestye egykori födémmagasságát jelezheti.

A nyugati fal csatlakozását vizsgálva egyrészt megállapítható, hogy csak két nagyobb kő köt be egyértelműen a hajó északi falába, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a hajó északkeleti sarka nem volt a délkeletihez hasonló faragott kváderekkel, armírozás-szerűen kialakítva, itt tehát eleve számolhattak a falcsatlakozással. Az északi homlokzat lábazatának keleti vége azonban egyértelműen befut a csatlakozó sekrestyefal mögé, a sekrestye utólagosságát sugallva.

Mindezek alapján nem egészen egyértelmű a két épületrész viszonya. Az kevésbé valószínű, hogy a sekrestyét a templom elkészültét követően csatolták volna az épülethez, de úgy tűnik, hogy építéséhez csak akkor fogtak hozzá, amikor a templom falai már nagyjából az első falegyen magasságáig álltak. Az északi szentélyfal építésével egy időben alakították ki a sekrestye bejáratát, ugyanis az egykori kapu nyugati szaránál megmaradt, igényesen kialakított falrészű az északi szentélyfal szerkezetéhez szervesen hozzátartozik. A mai állapotban megmaradt egyetlen vakolatfolt a sekrestye délnyugati sarkában a templom északi faláról átfordul a sekrestye nyugati falára, arra vonatkozóan azonban nincs támpontunk, hogy ez mikor készült.

Állványlyukak

Az építéshez használt állványok rögzítésének helyei az épület valamennyi falán megtalálhatók. Ezek jelentős része átmenő, vagyis nem konzolosan befogott, egyoldali szerkezetről lehetett szó. Figyelemre méltó, hogy a fészkek a fal síkjára általában nem merőlegesek, azzal 30-45 fokos szöget zárnak be. Különösen a nyugati homlokzaton lehet megfigyelni az építési állvány szintjeinek megfelelő magasságban, nagyjából szabályos rendben való elhelyezkedésüket. Az állványlyukak mérete egységesen kb. 15 × 20 centiméteres gerendaméretre utal. Ettől jelentős eltérést a nyugati oromfal felső részén tapasztalhatunk, ahol egy sorban, azonos magasságban három kerek, átmenő lyuk látható. Közülük kettőben 7 centiméter átmérőjű, kéreg nélküli, teljes keresztmetszetű fatörzs vagy ág darabjait találtuk. A déli oldali szélsőt sikerült kiemelni, de sajnos a dendrokronológiai vizsgálatához nem bizonyult megfelelőnek, a fák keresztmetszete pedig építési állvány tartására sem tűnik elégségesnek. Valószínű, hogy az oromfal felső részének építéséhez szükséges állványt a lentebb látható fészkekbe befogott gerendák tartották, a rudak pedig csak kidőlés ellen biztosították. Elképzelhető azonban az is, hogy az ebben a zónában apróbb, szabálytalan kövekből épült keskeny, magas fal megfelelő falsíkjának kialakításához valamilyen zsaluzatszerű megoldást alkalmaztak, a rudak ennek a rögzítő vagy távtartó elemei is lehettek.

Falegyenek

Szoros összefüggés mutatható ki az állványlyukak elhelyezkedése és az építés technológiai hézagait jelző falegyenek között. Előbbiek rendre ezek tetején helyezkednek el. A falegyenek esetében nincs okunk periódus- vagy akár műhelyváltást feltételezni, ezeket az egyes szakaszok elkészültével valószínűleg éppen az állványszerkezet továbbépítése miatt alakították ki. A falegyenek tanúsítják a hajó- és szentélyfalak, valamint támpillérek építésének egyidejűségét is, ezek ugyanis sok helyen átmenő vonalakként jelennek meg az egyes csatlakozó szerkezeteken.⁴⁸ Ez a támpillérek esetében azért is fontos megfigyelés, mert a pillérek szentélyfalakba való bekötése sok helyen meglehetősen hanyag módon történt.

A falegyenek rendszere főleg a legnagyobb épységben megmaradt nyugati homlokzaton követhető. Itt három falegyen van: egy az első állványlyuksor alatt,⁴⁹ egy a kapuépítmény párkányának vonalában, egy pedig az oldalhomlokzatok egykori főpárkányának magasságában, a párkány oromzat szélén megmaradt két réteggöved elválasztó fuga vonalában. Az archív felvételeken egy negyedik falegyen is megfigyelhető, közvetlenül a lánckeresztdíszítésű rozetta alatt.⁵⁰ Mai állapotában a fal legnagyobb magasságában éppen eddig a falegyenig ma-

radt meg. Érdekes, hogy ezen a homlokzaton több falegyen is határozott váltást jelez a falazat minőségében: a második falegyen fölött lényegében eltűnnek a sík felületű mészkő kváderek, a negyedik falegyen fölött pedig apróbb kövekből, láthatóan silányabb minőségű falazattal készült az oromfal legfelső része. Ezek a különbségek azonban csak az anyaggazdálkodás és az anyagszállítás szempontjából érdekes technológiai váltásokat jeleznek, periódushatárt biztosan nem.

A déli homlokzaton egyetlen határozott falegyen követhető, ennek érdekessége, hogy a kapu két oldalán nem egyforma magasságban van. Az állványlyukak itt is erre illeszkednek. A falegyen metszi a kapu helyénél kipusztult falrészt, de úgy látszik, hogy nem terjed ki a falmagra, illetve nem követhető határozottan a belső falsíkon sem.

Az északi fal kiegyenlítései egymással szöget bezáró vonalvezetésük miatt érdemelnek figyelmet. Az alsó, ferde falegyen csak a fal bal oldali részén látszik. A felette lévő, közel vízszintes falegyen az állványlyukakhoz igazodik, végigfut a teljes homlokzaton, és folytatódik a nyugati homlokzaton. Ez utóbbi falegyen határozottan felismerhető a belső falfelületen is. A falegyenek által jelölt technológiai hézagokra vonatkozó, egyik legtanulságosabb jelenség a szentély déli falán figyelhető meg. Itt a falegyen fugájában egy határozott, vízszintes vonal két – árnyalatában enyhén eltérő – falazó habarcsot vá-



20. Figurális festés töredéke a diadalív északi, belső felületén | Halmos Balázs felvétele, 2015

laszt el. Periódusváltásra itt sem kell gondolnunk, egyszerűen arról van szó, hogy a falegyen elkészítése és az állványozási munka után valamivel vörösebb színű homok felhasználásával keverték a habarcsot a további építéshez. Ugyancsak a változó minőségű kötőanyagra utal, hogy az északi homlokzat falegyenében végig megmaradt a habarcs, míg a környező fugákból nagyobb mélységig kipergett az idők során.

A keleti szentélyfalán, a lábazat és az ablakok közötti szakaszon, egymás fölött két falegyen is fut, mindkettő áterjed a szomszédos támpillérekre is. Közvetlenül a felső fölött helyezkednek el az állványlukak.

Építéstechnikai szempontból érdekes, hogy az ablakok beépítéséhez köthető falkiegyenlítés nem figyelhető meg sem a déli hajófalán, sem a szentélyfalakon.

Bevésések, gerendafészek a falszerkezetben

Miután a templom a református felekezethez került, a nyugati bejárat felett karzatot alakítottak ki a nyugati fal teljes szélességében. A karzat mintegy 150 centiméter mélységű volt.⁵¹ Nyomát a hajó északi falában két gerendafészek, déli falában egy, a fallal párhuzamos gerenda számára kivéssett sáv mutatja. Utóbbi alatt két, a falba utólagosan bevéssett fészek látható, melyek a karzatra vezető lépcső nyomai lehetnek. A karzat nyilvánvalóan utólagos, megépítését a református térhasználat indokolta.

A szerkezet építéséhez képest utólagos bevésés látható a diadalív belső felületén is, közvetlenül a boltív válla felett, mindkét oldalon. Ezek a diadalívkereszt valamikori jelenlétére utalnak.

Egy nagyon határozott, utólagosan befaragott gerendafészek látható a hajó északi falának a diadalív felé eső negyedében, körülbelül 120 centiméter magasan a feltételezhető padlószint felett. Ennek rendeltetésére egyelőre nem találtunk magyarázatot, talán valamilyen szobrot vagy más berendezési tárgyat tartó konzol befogására alakították ki.

A nyugati hajófalban, a kapu rézsűjének oldalán a nyílás elreteszelésére alkalmas gerenda helye figyelhető meg. Az északi bélietben mélyen, 230 centiméter hosszan a falban futó járatba lehetett betolni a gerendát. Annak mozgatását egy, a járat északi végétől 30 centiméterre lévő lyuk segítette. Biztos, hogy ezt a rendszert már a fal építésekor kialakították, és nem utólag vészték a falba.

Felületképzés

A falakon az eredeti felületképzés kevés helyen maradt meg. Összefüggő vakolt felületek leginkább azokon a falszakaszokon és zugokban láthatók, amelyek folyamatosan árnyékban vannak, így a hőingadozás kevésbé vette igénybe a vakolat anyagát. Ezek a részek a hajó belső északnyugati sarkában, a hajót a szentélytől elválasztó fal déli végének mindkét oldalán (a diadalív mellett) és a déli hajófal belső oldalán találhatók. A külső homlokzatokon lényegében nem maradt vakolat, de a szabálytalan falstruktúra miatt valószínű, hogy vé-

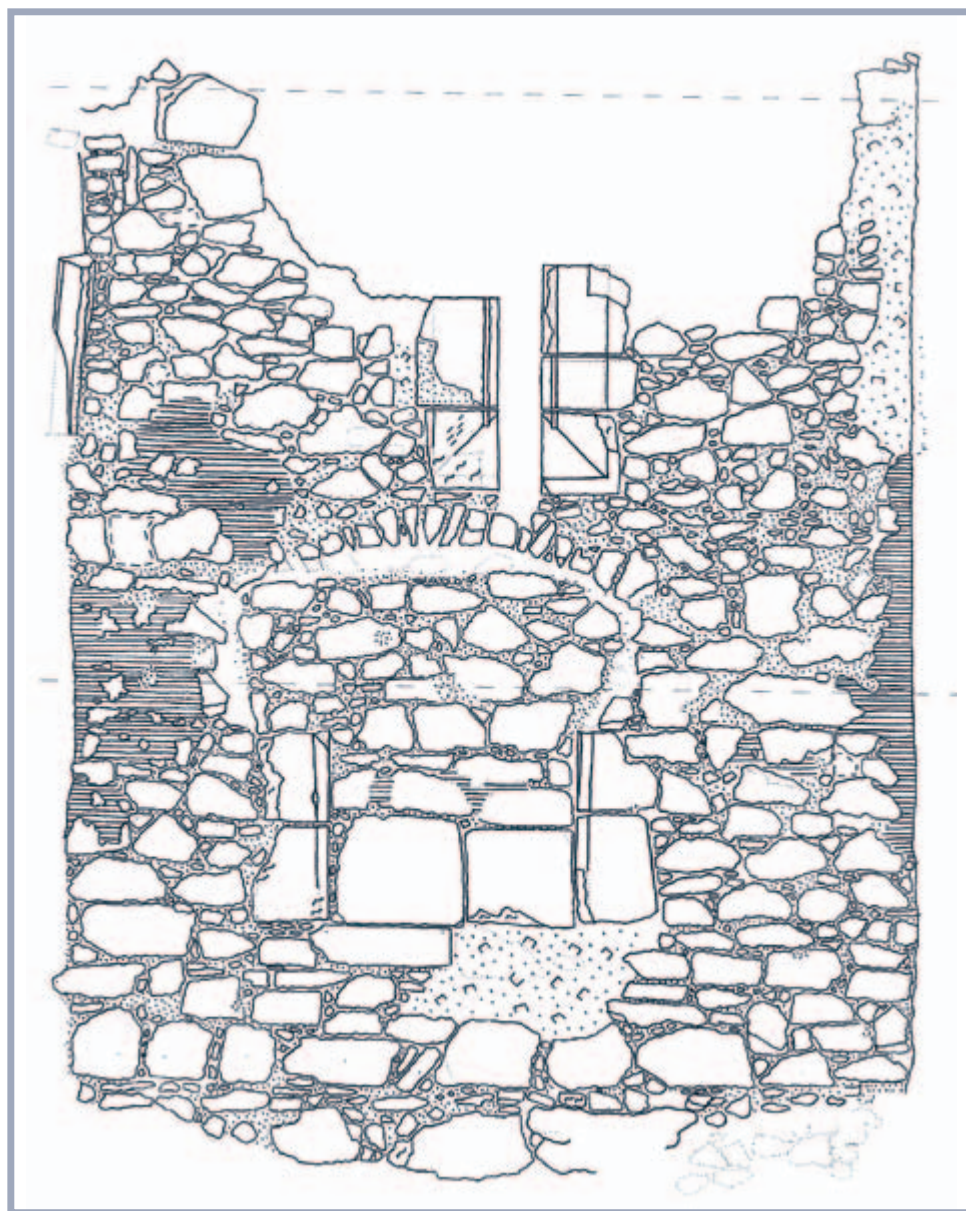
kony rétegben kívülről is vakolat fedte az épületet. A belső oldalon több helyen követhető, hogy az elkészült nyers, durva felületű falat vastag kiegyenlítő vakolattal látták el, erre vékony simítás, majd meszelés került. A simább, pontosabban rakott felületeken – leginkább a diadalíven – csak simításra volt szükség, így a végső felületképzés, festés szinte közvetlenül a falfelületre került.

Festés, vagy meszelés nyomai kevés helyen maradtak meg: a nyugati kapu fülkéjének felső részén és a sekrestye délnyugati sarkában meszelés, a nyugati kapun színes festés figyelhető meg. Ezen kívül ma is jól láthatók a diadalív belső felületén azok a festésmaradványok, melyekről Rómer a következőket jegyezte: „Igen díszes rajzban egy alak tűnik fel mondatsszalaggal, melyen az elhalványult betűkből csak ezt valék képes megmenteni: face / nobs de die / ofe (?) – és egy számból ...40. valószínűleg 1440. (?)”⁵² A Rómer által leírt részleten kívül a diadalív északi felén látható még néhány sávban sárgás és vöröses festésnyom: az egyik értelmezhetetlen figurális részlet, a másik minden bizonnyal képmezőket elválasztó, vízszintes sáv (20. kép).

Faragott részletek

A faragott tagozatok kivitelezését meglehetősen pontosság jellemzi, ami a hasonló léptékű falusi templomok körében kivívónak mondható. A nyíláskeretek esetében a profil méretpontossága mindenhol 1 milliméter körüli tartományban van. Ennek fényében különösen érdekes, hogy a keretkövek jelentős része a széleken nem adja ki a teljes rézsűt, tehát eleve úgy készítették, hogy a falsík és a rézsű csatlakozásánál kisebb kövekkel és habarccsal kellett kiegészíteni.⁵³ Úgy tűnik, a munkát jó képességű kőfaragók végezték, az építők inkább az anyagon igyekeztek spórolni. Az sem kizárt, hogy más építkezéshez készült, sérült, elrontott darabokat is felhasználtak. Felvethető, hogy a kőfaragó munka igényesebb része nem a helyszínen, hanem egy központi műhelyben készült megrendelésre, és kész darabokban szállították Muzsalyra. Ezt egyébként a kapu igen magas színvonalú kialakítása is megerősíti. Ugyancsak erre utalhat, hogy maga a kapuépítmény sehol nincs kötésben a befogadó falszerkezettel, hanem lényegében egy csorbázatba ültették bele.

A lábazatoknál – bár gyakran nem egészen szabályos és nem is egyforma magasságú köelemekből állnak – a profil vonalában törés, szögeltérés nem mutatkozik.⁵⁴ Elképzelhető, hogy a lábazatot csak kinagyolt profilú kövekből állították össze, és ezután, az építkezés befejező fázisában faragták, illetve csiszolták végleges formájára.⁵⁵ A forma megegyezik a beregszászi római katolikus templom lábazatával. Feltételezhető, hogy egyazon műhely munkájáról van szó.⁵⁶ A muzsalyi szentély lábazatánál a sarkokat általában a falsarok szögéhez illeszkedő, átforduló lábazati kővel alakították ki. Ettől eltérő megoldás a délkeleti szentélyfal és a hozzá csatlakozó déli és délkeleti támpillér találkozásánál látható. Itt a sarkon a lábazati kövek nem ízesülnek egymáshoz.



Nyílások, falfülkék

Az ablakok profilozása egyszerű, a rézsű belső végén mindkét oldalon egy-egy lapos hornyolással bír. A külső és belső hornyolást egy lépcsős orrtag választja el, így azok egymástól eltoltan helyezkednek el. A beépítés szempontjából különös, hogy az így keletkezett kis káva, amely mögé a nyílászárót elhelyezhették, az ablakoknak sehol sem a külső, hanem a belső oldalán van. A nyílászárókat tehát a külső oldalon építették be. Rögzítésük nyomait a kávakon itt-ott megtalálható kis furatok jelzik.⁵⁷ Az ablakprofil közeli analógiáját Beregszászban,⁵⁸ illetve a nagymuzsalyi református templomon találjuk meg, utóbbi esetben azonban középen osztott ikerablak profilozásaként. Ugyancsak hasonló a beregsurányi templom keskeny, mérműves ablaka, ami azért is érdekes, mert a csúcsívben elhelyezkedő, egyszerű, háromkaréjos mérmű is rokon az archív felvételeken még látható kismuzsalyi szentélyablakával.⁵⁹ Összességében elmondható, hogy az ablakforma a 14–15. századi egyszerű falusi templomokon széles körben elterjedt, és Kárpátalján is kifejezetten jellemző lehetett. A templom valamennyi ablakán hiányzik a parapet rézsűjének középső eleme. Ezeket nyilvánvalóan szándékosan távolították el, mivel egyébként a természetes pusztulásnak legkevésbé kitett elemek. Az ismert archív fotók már mind ezt az állapotot mutatják. Valószínű, hogy nem rongálás miatt tűntek el, hanem az ablak magassítása miatt vették ki őket, hogy több fény jusson a templomba. Ez talán a reformátu-

sok átépítésének idejére tehető, amikor a karzat létesítése miatt a kevés fény nagyobb gondot jelenthetett.

A nyugati kapu mellett az épületnek – a korabeli templomoknál megszokott megoldást követve – egy kisebb déli kapuja is volt. Ennek is bizonyosan faragott kerete volt, azonban már csak egyetlen darabja, a déli kapuszár alsó köve van a helyén.⁶⁰ Egyébként is kopottnak tűnő külső felületét föld és törmelék takarja, így tagozatokat nem tudtunk megfigyelni. Egyértelműen szándékosan bontották ki – másképp az érintett falrész ilyen mérvű károsodása nem képzelhető el – és valószínű, hogy más épületbe építették be. A szakirodalomban előforduló feltételezés, mely szerint a keretet a beregszászi plébániatemplom 19. századi átépítésekor az épület nyugati homlokzatának déli bejárataként használták fel,⁶¹ nyilvánvalóan nem tartható, mivel a beregszászi kapu mérete jóval meghaladja az itt feltételezhető, nagyjából 110 centiméter belméretű nyílását. A kisebb szélességből adódóan a keret profilozása is jóval egyszerűbb lehetett, mint ahogy a legtöbb környékbeli, középkori falusi templom esetében megfigyelhető.⁶² A déli kapunál belülről nézve ma két – egy-egy nagy kőtömbből kifaragott –





« 21. A szentély északi, belső homlokzata a megmaradt ablakszárkövekkel, a szentségtartóval és egy in situ bordaíndítással | Halmos Balázs–Marótyz Katalin–Füsi Zsófia

«« 22. A szentély északi, belső homlokzata a megmaradt ablakszárkövekkel, a szentségtartóval és egy in situ bordaíndítással | Mudrák Attila felvétele, 2012

23. A karéjos ablak nyugatról | Mudrák Attila felvétele, 2012

24. Négykaréjos körablak Nagyborzsova templomának nyugati homlokzatán | Halmos Balázs felvétele, 2015

25. Jánkmajtis templomának négykaréjos körablaka | Kollár Tibor felvétele, 2019





lépcsőfok látszik, mely azt sugallhatná, hogy a templom padlója a külső járószint alatt volt. Itt azonban inkább egy magas küszöbkőről van szó, melyen az alsó „lépcsőfok” felszíne felelt meg az egykori belső padlószintnek. A déli kapu megmaradt szárköve erre a küszöbkőre támaszkodik, tehát ez utóbbi nem épülhetett be utólag. A szárkő belső oldalán négyzetes formában kivésott lyuk látható, amely a kapuszárny rögzítésére szolgált.

Ugyancsak hiányzik a sekrestye kapuja, a keretet itt is minden bizonnyal más építkezéshez használták fel, ezért bontották ki. Ezzel jelentősen meggyengült a szentély szentségtartó fülkével is áttört északi fala, és a belső rétege szinte teljes



felületen ki is omlott. A keret széles falrészűhöz csatlakozott, mely a nyugati kapuszárnál nagyrészt máig épségben fennmaradt. A sekrestyekapu profilja az analógiák alapján valószínűleg csak élszedett lehetett, hasonlóan a szemközti déli falban lévő ülőfülkéhez.⁶³ Utóbbi élszedéses keretéből kétoldalt két-két szárkő maradt meg. A fülke feletti, szabálytalan formájú, keskeny, hasított kövekből álló teherhárító ív szegmensívű, de a keret geometriája ezt nem feltétlenül követte, a falnyílásba félköríves vagy akár csúcsíves keret is elfér.

A szentély északi falában látszik a szentségtartó fülke maradványa (21–22. kép). A fülkét a teljes falvastagságban átmenő nyílásként alakították ki, melyet a sekrestye felől egy vastag



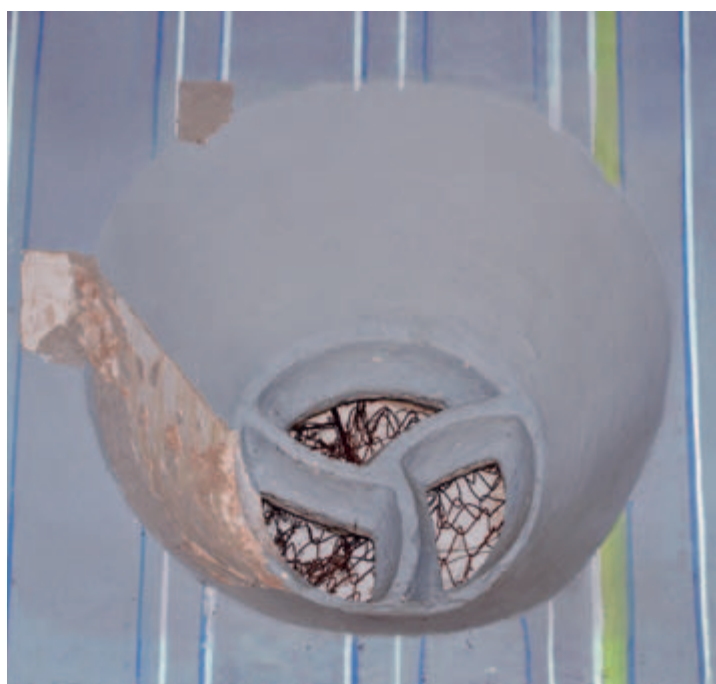
26. Négykaréjos körablak a benei templom tornyának északi oldalán | Kollár Tibor felvétele, 2010

27. Háromkaréjos körablak másodlagos elhelyezésben Makkosjánosi templomtornyának nyugati oldalán

| Kollár Tibor felvétele, 2017

28. A makkosjánosi körablak belső nézete

| Kollár Tibor felvétele, 2017



kőlappal zártak le. A nyílás két szélén nagy méretű tömbköveket építettek a falba, ezek képezték a fülke oldalait. A keret formájára vonatkozóan semmilyen megállapítást nem tehetünk, mert a fal belső síkjának ezen része elpusztult.

Karéjos ablak

A templom nyugati homlokzatán, a kapu fölött kis méretű, négykaréjos körablak látható, amely az egykori hajót bevilágító rozettaként szolgált (1., 23. kép). Az ablakot egyetlen tömbből faragták, amelynek állapota a környezeténél láthatóan rosszabb, csorbult és kissé ferdén illeszkedik a falszövetbe. A templom összes többi, jellemzően szürkés színű faragványától eltérően ez a kő sárgás színű, más anyagú, mint a többi faragott részlet. A rozetta karéjait élképzéssel alakították ki, amelynek jellege még helyenként érzékelhető, de a nagyfokú felületroncsolódás miatt nehezen rekonstruálható. A profil a nyílás belső, sima felületétől a tömbkö külső síkjáig félhomorlat és félpálcátag, amely a befoglaló kör rézsűs felületére fordul rá. Az orrtagok mindegyike csorba. A karéjok és a befoglaló kör közötti ívháromszögekbe rézsűs mélyedést faragtak, teljesen nem törték át. A kő felületén festés nyoma nem látható. A tömbkö a számára kialakított nyílásban a homlokzat külső falsíkján, profilozott oldalával kifelé helyezkedik el. A kő hajó felőli oldala sima, a karéjok élképzés nélküliek. A háromnegyed-körívek által formázott nyílás átlósan, a homlokzat középtengelyére illeszkedve, kissé (kb. 1-2 fokkal) dél felé döntve helyezkedik el.⁶⁴ A kő csorbulása, kissé ferde beépítése, környezeténél láthatóan rosszabb állapota és eltérő anyaga arra enged következtetni, hogy másodlagosan építették a falszövetbe. Az eredetileg négyzetes arányúnak feltételezett tömbkö külső élei a profilozott karéjok köré írt kör élétől kb. 5 centiméterre lehettek, amely a jelenlegi trapézformából feltételezhető. A követ a templom – több okból is feltételezhető⁶⁵ – korábbi periódusából menthették át, vagy esetleg egy

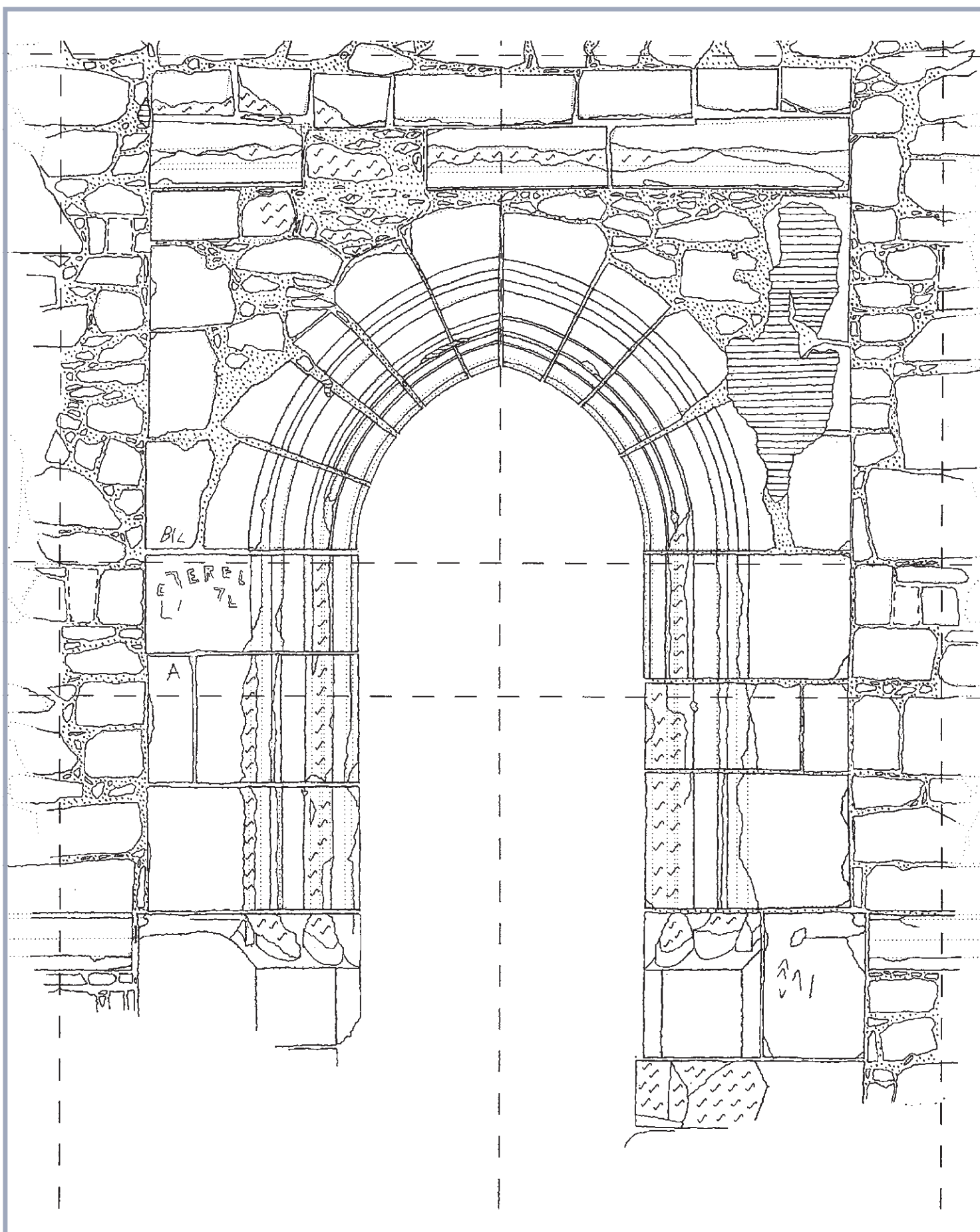


29. A beregsurányi templom déli oldalán lévő körablak belső nézete | Kollár Tibor felvétele, 2012

30. Vámosatya templomának egykor négykaréjos körablaka | Kollár Tibor felvétele, 2017

másik, közeli templomból származhatott. Másodlagos beépítését megelőzően bizonyosan megsérült, külső éleit lefaraghatták, amelynek eredményeként jelenleg két sima és két ferdén csorbult éle látható. A rozetta számára kialakított nyílás a templomhajó felől a tömbkö méretével megegyező nagyságú, bélétenek belső felületein kiterjedt vakolóhabarcs és meszelésmaradványok láthatók.

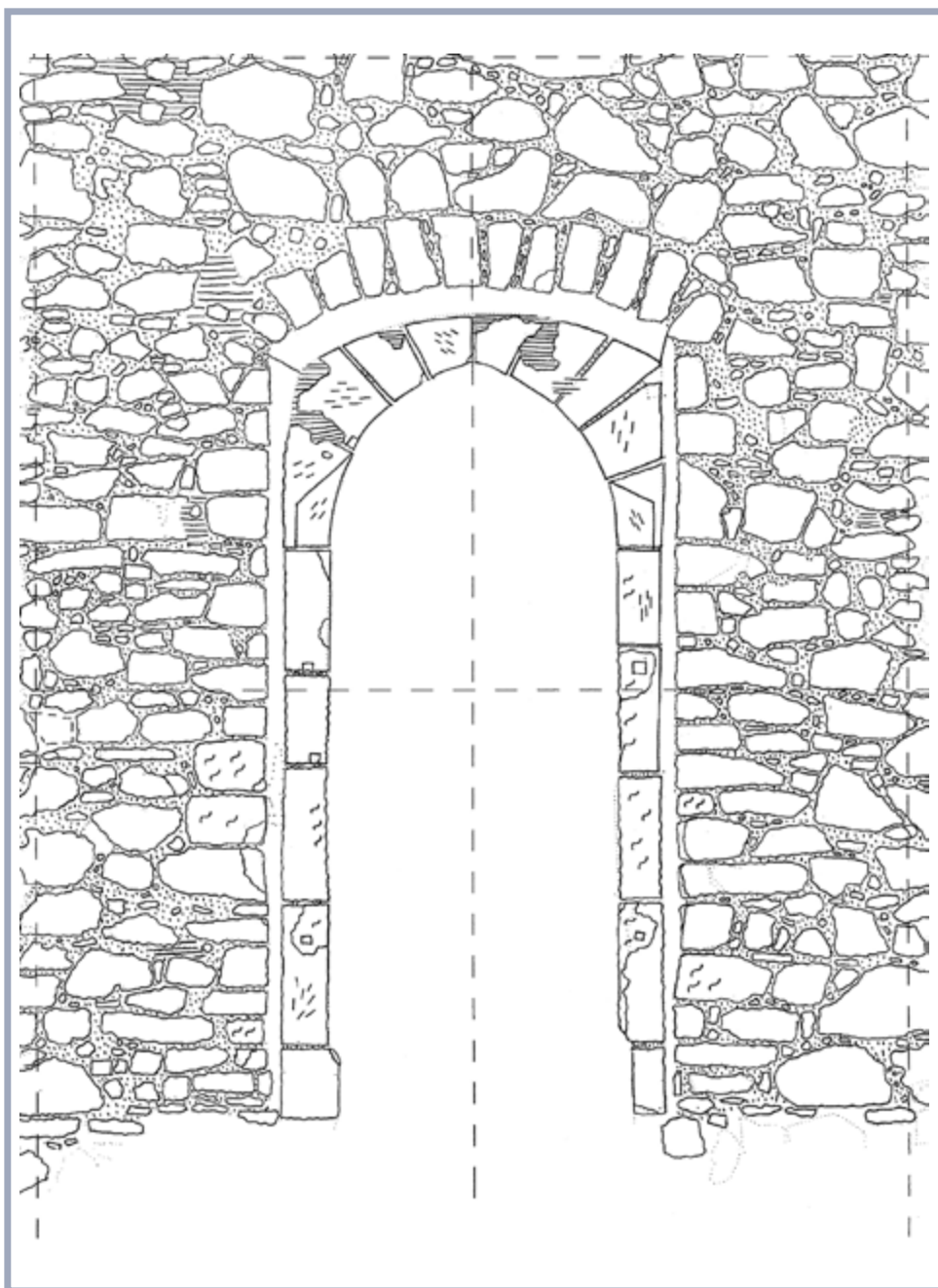
A kis méretű, karéjos körablak nem szokatlan jelenség a Beregszászi járás középkori templomaiban. Négykaréjos körablakot találunk Nagyborzsova 15. századi⁶⁶ templomának nyugati homlokzatán, a kismuzsalyival azonos helyzetben, közvetlenül a kapu fölött (24. kép). Karéjainak élképzése egyszerű rézsű és a külső homlokzati síktól kissé beljebb foglal helyet. A karéjok által formázott nyílás a nyugati homlokzat tengelyében egyenesen (nem diagonálisan elforgatva) helyezkedik el. A faragott tömbkö osztása, faltestbe épülése a meszelés miatt nem állapítható meg. Szintén nyugati homlokzaton lévő, négykaréjos rozettát találunk Jánkmajtis templomán is (25. kép). A részletképzés alapján a templom a 15. század második felében épült.⁶⁷ A négykaréjos nyílás itt is egyenesen áll, a homlokzat középtengelyében, a kapu fölött helyezkedik el. Szintén négykaréjos nyílás látható Bene református templomának középkori tornyán, az északi oldalon⁶⁸ (26. kép). Itt az ablaknyílás a függőlegestől kb. 30 fokkal kelet felé döntve helyezkedik el, a külső falsíktól lényegesen beljebb. Hasonló méretű háromkaréjos ablakot találunk Makkosjánosi középkori templomán, a 20. század elején épült⁶⁹ torony nyugati oldalán (27–28. kép). Mindkét esetben másodlagos beépí-



«»»»31. A nyugati kapu külső oldala | Halmos Balázs–Marótyz Katalin–Füsi Zsófia

«»»»32. A nyugati kapu | Mudrák Attila felvétele, 2012





tést feltételezhetünk.⁷⁰ Benén a körablak szokatlan helyzete és bizonytalan ferdesége, Makkosjánosiban a kései torony falába beépülő tömbkö láthatóan rosszabb állapota miatt.⁷¹ Ennek megállapítása és a profilképzések összehasonlítása a köveket takaró festékréteg miatt korlátozottan lehetséges, illetve az említett templomok további vizsgálatát kívánná. Beregardó református templomának padlásán szintén a kismuzsalyihoz hasonló, ám egyszerű, élképzés nélküli körablakok – egy háromkaréjos és egy ötkaréjos – töredékei találhatók.⁷² Előbbit egyetlen, kör alakú tömbköbe faragták, utóbbit négy darabból lehet összerakni, de lehetséges, hogy eredetileg ez is egy tömbből állt. Az egyik ablak eredeti helye Nagyborzsovához hasonlóan a nyugati homlokzaton lehetett, a másiké pedig a szentély keleti falában.⁷³ További példaként említhető Beregsurány temploma, amelynek déli homlokzatán a kismuzsalyihoz hasonló méretű körablak látható, mérműves kiképzése azonban nem karéjokat, hanem három osztással szögletes halhólyagokat formáz⁷⁴ (29. kép).

A kismuzsalyi rozettával leginkább kapcsolatba hozható Nagyborzsova és Jánkmajtis templomai a 15. századból származnak, nem ismert azonban, hogy a körablakok a környező faltesttel azonos periódusúak-e. Úgy tűnik, hogy a 14. század elején a térségben elterjedt volt a torony nélküli, oromzatos nyugati homlokzaton lévő, jellemzően

üres rozetta.⁷⁵ Ennek példái Márokpapi és Vámosatya templomai, amelyek Bene előzményeinek tekinthetők⁷⁶ (30. kép). Feltételezhető tehát, hogy Kismuzsalyi karéjos ablaka egy esetleges 14. század eleji első periódus rozettája lehetett, amely ekképpen Vámosatya körébe illeszkedhetett. Újjáépítése a térségben egyébként is jellemző hullámban, a 14–15. század fordulóján⁷⁷ feltételezhető, és stíluspárhuzamaiként Nagyborzsova, Jánkmajtis, valamint Bene templomait nevezhetjük meg.

Nyugati kapu

A nyugati homlokzat tengelyében színvonalas kiképzésű, csúcsíves, bélletes kapu található⁷⁸ (31–33. kép). A nyílászkeretet a homlokzati síkhoz képest előreugró, nagyrészt kváderkövekből faragott, felül vízszintes, párkánnyal ellátott előépítmény foglalja magába. A felső, erősen sérült párkány profilja egyezik a templom főpárkányának felső réteggövéen láthatóval. Felülről lefelé: rézsű, félhomorlat, ebből átforduló félpálca és függőleges lemeztag. A kapu csúcsíves bélletének profilozása magas minőségű, színvonalas kőfaragómunka.⁷⁹ A profil kintről befelé: rézsű, nagy méretű félhomorlat, amely kis méretű negyedpálcáttagba fordul át, nagyobb félpálca, rézsű, nagy méretű félhomorlat, falsíkkal párhuzamos lemeztag, aszimmetrikus körtetag, rézsű, homorlat, rézsű. A kapuépítmény lábazati profilja a templom lábazatának csonkított változata: a felső rézsű egyforma, a félhomorlat a kapun lényegesen kisebb, mint a körbefutó lábazaton, a hullámtag pedig teljesen hiányzik. A kapubéllet pálcá- és körtetagozata mindkét oldalon két hengeres dobba futott le, kapcsolódásuk a jelentős kopás miatt azonban nem rekonstruálható. A dobok alsó részén karéjos faragás látható, ami arra utal, hogy felső zónájukat kannelúraszerű díszítéssel látták el. A lábazati dobok és a kapukeret külső tagozata egyaránt rézsűs felületbe metsződik, utóbbi az északi oldalon még látható. A nyílászkeret lábazati rézsűfelületének és a kapuépítmény profilált lábazatának átme-

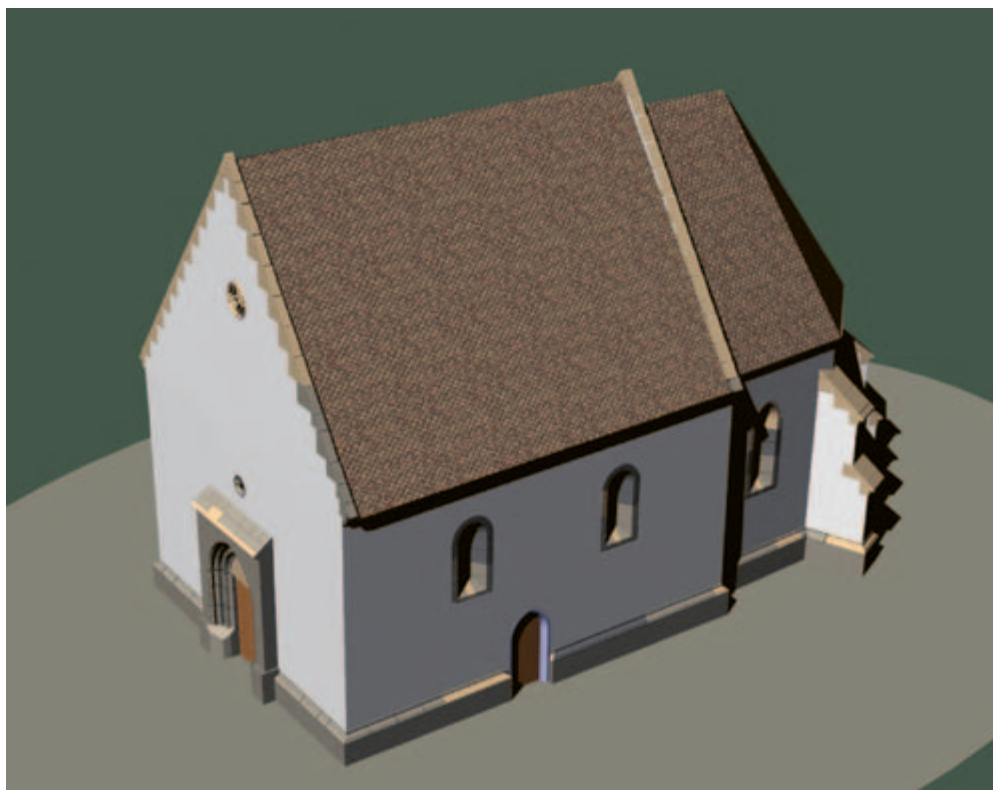


« 33. A nyugati kapu belső oldala

| Halmos Balázs–Marótyz Katalin–Füsi Zsófia

34. A templom elvi rekonstrukciója, délkeleti nézet – szürkésbarna: meglévő állapot, szürke: anastylosis-szerűen visszaállítható, világosbarna: logikus hipotézisek, kék: totális hipotézisek | Halmos Balázs–Marótyz Katalin

35. A templom elvi rekonstrukciója, délnyugati nézet madártávlatból – szürkésbarna: meglévő állapot, szürke: anastylosis-szerűen visszaállítható, világosbarna: logikus hipotézisek, kék: totális hipotézisek | Halmos Balázs–Marótyz Katalin



nete a felület lepusztulása miatt nem érzékelhető. A keret lábazatát mindkét oldalon egyetlen tömbkőből faragták, amely alsó zónájában sima felületekkel, kétszeres töréssel követi le a béllet geometriáját.

A kapunyílás belső felületén, a keretprofil szélétől 4,5 centiméterre mindkét oldalon, közvetlenül a vállvonal fölött trapéz alakú vájat található, amely egy esetleges dombormű egykori létezésére utal.⁸⁰ A fészkek mélysége és szabályos felületképzése alátámasztja a timpanon feltételezését, ennek felületképzéséről azonban semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre.

A kapun több helyen is festéknyomok láthatók: a párkányzat alatt zöld és vörös, a béllet profilozásán vörös és sárga, a körtetagon zöld. Az ív tetején, a záradéktól balra, a zöld festékréteg fölött vastag, meszes kenés látható, ami valószínűleg a közösség református hitre térésével függhet össze. A többi pigmentálásnál relatív kronológia nem állapítható meg. Ezeket már Rómer Flóris is lejegyezte: „Fölül egyenes párkánynyal bir, melynek horonya vörösre a többi zöldre volt festve, és sötét vörös meg fehér vonalokkal díszesítve”.⁸¹ A kapu kváderein látható betűjelek és egyéb karcolások a helybeliek elmondá-

sa alapján az 1960-as években kerültek oda. A kapuépítmény déli oldalán nagy kiterjedésű simítóhabarcs-felület látható.

ÖSSZEFOGLALÁS

A helyszínen megfigyelt jellegzetességek és a történeti kutatások alapján úgy tűnik, hogy a kismuzsalyi templom esetében nem zárható ki előzményépület megléte. Erre utalnak az alaprajz szerkesztésének jellegzetességei, a másodlagos beépítésű karéjos körablak és a mára elpusztult – ám az archív fotók alapján egykor szintén másodlagos elhelyezésű – fonatdíszes faragvány. Felvethető a hajó valamikori ablakzáradékaiknak formaválasztásában – melyek egy időben és azonos profilozással készültek a szentély csúcsíves ablakaival, de félkörívesen záródtak – egyfajta archaizáló törekvés, ezt a feltételezést megerősítve.

A 15. század első felére datált kismuzsalyi templom a környéken körvonalazható önálló emlékkör kvalitásos darabja volt. Igényes faragott részletei – elsősorban nyugati kapuja – tettek kiemelkedővé, a lábazat, a diadalív, a főpárkány és a tám-



pillérek kialakítása a környező emlékekhez hasonló, alkalmanként azokkal teljesen azonos formát mutat. A tapasztalható jellegzetességek alapján a hajó és a szentély egyértelműen egy építési fázisban készült, a sekrestye kronológiája még árnyalható. A hajó síkmennyezetes lefedéssel bírt, a szentély boltozott volt. A református időkben nyugati oldalára karzatot építettek, s talán ehhez a korszakhoz köthetően készült a diadalívtől délnyugatra látható alapozásdarab a szószek számára. A ma még álló rom 1657 óta kitett a pusztulásnak, ennek ellenére állékony és viszonylag jó állapotú. A kismuzsalyi templom további sorsa egyelőre kérdéses. Felmerült a teljes rekonstrukció, a védőtetővel való teljes vagy részleges lefedés, vagy az egyszerű falkorona-megerősítés és konzerválás lehetősége is (34–35. kép). A területen 2016-ban az Ungvári Nemzeti Egyetem (UNE) régészexpedíciója a Teleki László Alapítvány támogatásával megkezdte a romtemplom feltárását.⁸² A következő évben is folytatott munka során a templom belsejében nyitott szelvényekben számos sírt

tártak fel. A templom építésének pontos datálásához a tárgyi leletek sajnos még nem adtak a korábbiaknál biztosabb adalékot, a temetkezésekhez kapcsolódó leletek 15. századiak, vagy későbbiek. A templom és a sekrestye teljes belső területének feltárása során a régészeti jelentés tanúsága szerint faragott kőelem nem került elő, így a szentélyboltozat geometriájára vonatkozóan reményeink ellenére sajnos nem kaptunk további támpontot. A falakon kívül található törmelékhalmbokból építési kövek és néhány kisebb faragott elem került csak elő, ásatásra ott nem került sor.⁸³ **2022-ben megindult az épület helyreállítása, amelynek során az egykori épülettömeg rekonstrukciója mellett döntöttek, a falak téglaszerkezetű kiegészítése, a belsőben pedig az eredeti térarányokat érzékeltető fa konstrukció építése mellett. Így a remények szerint a közösség számára újra használatba vehető szakrális tér jön létre. A templom évszázadokig rom állapotában tartozott hozzá a környék látképéhez, és így őrizte az egykor volt falu viharos történetének emlékét a helyi közösség tudatában (36. kép).**

JEGYZETEK

1. | PAPP Szilárd: Kismuzsaly (Мужієве), egykori plébánia-templom (romtemplom). In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügy-nökség Nonprofit Kft., 2013. 359–368. felhasználásával.
2. | GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 546.
3. | A tizedjegyzékek adatai-hoz lásd: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Rationes collectorum pontificorum in Hungaria 1281–1375. Vatikáni magyar okirattár. I/1. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Red. Ladislaus FEJÉRPATAKY. Budapest, Franklin Társulat-Nyomdája, 1887. 333, 350, 365; 1337: (*unacum ecclesia lap-idea sub honore beati Johannis Baptiste*) Magyar Nemzeti Levél-tár, Diplomatikai Levéltár 41387; *Anjoukori okmánytár*, VII. Szerk. TASNÁDI NAGY Gyula. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920. 602. 322. sz.; GYÖRFFY 1963 (*ld. 2. j.*). 546.
4. | NÉMETH Péter: Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján: In: *A Tiszától a Kárpátokig 2013 (ld. 1. j.)*. 19–31; továbbá NEUMANN Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Városi Könyvtár, 2006. 94. 218. sz., 108–109. 252. sz., 111–112. 259–260. sz.
5. | GÉRESI Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára*, II. Budapest, Kocsis Sándor Utóda Könyvnyomdája, 1883. 248–249. 149. sz.
6. | II. Rákóczi György lengyel hadjáratához és a válaszcsepásához lásd: *Magyarország története III. 1526–1686*, II. Főszerk. PACH Zsigmond, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes et al. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 1068–1072. A hadjárat kismuzsalyi vonatkozásához lásd: LEHOCZKY Tivadar: *A muzsaji rejtélyes üreg. Vasárnapi Ujság*, 9. 1862. 271.
7. | NAGYSZAPY Károly: Kis-Muzsaj egyetlen maradványának romjai. *Vasárnapi Ujság*, 3. 1856. 428.
8. | SZAKÁCS Béla Zsolt: Szamostatárfalva, református templom. In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 2011. 267.
9. | Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tudományos Irrattár, Lymbus, Rómer Flóris-hagyaték, I. sz. K 379. No. 5.
10. | MÉM MDK, Tervtár, I. sz. K 13201–K 13202; MÉM MDK, Fotótár, I. sz. 065.807P, 065.810P.
11. | MÉM MDK, Fotótár, I. sz. 065.807P–065.814P.
12. | CSÁNYI Károly–LUX Géza: Nagymuzsaly középkori templomai. *Technika*, 24. 1943. 227–232.
13. | MÉM MDK, Tervtár, I. sz. K 6085–K 6086, K 6092, K 6097–K 6098.
14. | Dénesi Ödön (1921–2011): Kárpátalján született, Beregszázon nevelkedett, majd a Műegyetemen tanult. A II. világhá-

ború végén a Dániába menekített végzős hallgatók között volt, 1945 végén tért haza, 1951-ben szerzett diplomát. – Vö. <http://epiteszforum.hu/elhunyt-denesi-odon-ybl-dijas-epitesz-urbanista>. Letöltés ideje: 2021. szeptember 16.).

15. | MÉM MDK, Tervtár, I. sz. K 6094–K 6096.
16. | MÉM MDK, Fotótár, I. sz. 065.810P, 065.807P.
17. | Nem tartjuk elképzelhetőnek a rom belsejében látható, szisztematikusan ásott lyukak alapján, hogy régészeti feltárásról lehetett szó. Ezt igazolja, hogy 1978-ban a szentélyben a járószint még jelentősen magasabb volt. Ehhez lásd: MÉM MDK, Fotótár, I. sz. 077.192N.
18. | MÉM MDK, Fotótár, I. sz. 077.187N–077.201N.
19. | VEÖREÖS András: A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének határon túli építészeti felmérései 1997–2007 között. *Építés-Építészettudomány*, 36. 2008. 285. A program felméréseinek jó részét – történeti (tudományos) kutatással kiegészítve – könyv formájában is publikál-

ták. Ehhez lásd: ISTVÁNYFI Gyula: *Erdélyi református templomok*. (Veszendő templomaink, I.). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001; ISTVÁNYFI Gyula–VEÖREÖS András: *Erdélyi katolikus templomok*. (Veszendő templomaink, II.). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002; KRÄHLING János: *Evangélikus templomok a mai Magyarországon*. (Veszendő templomaink, III.). Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

20. | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 80365–K 80371.

21. | Balázs HALMOS–Katalin MARÓTY: The adaptation oft he true-to-form survey method. *Periodica Polytechnica Architecture*, 41. 2010. No. 1. 9–17.

22. | PAPP 2013 (ld. 1. j.). 359–368.

23. | A középkori templomok tájolásának kérdéséhez lásd: GUZSIK Tamás: Tájolási rendellenességek a középkori templomépítészetben. *Építés-Építészettudomány*, 7. 1975. 91–104; Uő: A középkori keresztény templomok keleteléséről. In: *Meteor csillagászati évkönyv 1997*. Szerk. HOLL András, MIZSER Attila, TARACSAK Gábor. Budapest, Magyar Csillagászati Egyesület, 1996. 180–191.

24. | Az alapfalak látható része sem az építőanyag, sem a falazásmód tekintetében nem tér el látványosan a felmenő falaktól. A kettő közötti határvonal azonban mindenhol világosan kivehető.

25. | Ezzel lehet összefüggésben az a falsarokból kiugró kő is, amely ugyanitt, a hajó délkeleti sarkában, a diadalív rézsűs kövének magasságában helyezkedik el.

26. | Valamennyi ismert rajzos vagy fényképes ábrázolás is már csak ezt a három bordát dokumentálta.

27. | Nagyon valószínű, hogy a szentély közepén lévő törmelékombban több bordát is feltárhathatnak majd.

28. | Egy helyi lakos kalandos történetet mesélt el nekünk egy Pest-

ről érkezett úrról, aki egy kő bányát keresett. A bányát az elbeszélő szerint ismerték a faluban, korábban a földművesek az eke vagy borona lesúlyozására használták. Több portát végigjárva, az illető meg is találta a keresett bányát. A történet innen mesészerű fordulatot vesz: az úriember „elővett egy kulcsot, bedugta annak a bányának a seggébe (sic!), mire az kinyílt, és belül tele volt arannyal.” A meséből annyi hihető lehet, hogy egy bányát ábrázoló faragványt keresett valaki a faluban, ami az ő számára nagyon értékesnek bizonyult.

29. | A megmaradt bordák rövidsége, sérült állapota, eredeti helyéről esetleg enyhén kimozdult volta, illetve már az építéskor előforduló kivitelezési pontatlanság okozza a szerkesztési problémát.

30. | Ehhez hasonló Nagymuzsaly templomának boltozata.

31. | A fészkek alja a párkány alsó rétegvölgvének felső vonalába esik. Ez a magasság megegyezik a nyugati homlokzaton megfigyelhető harmadik falegyennel, tehát mindenképp kitüntetett szerepe lehetett.

32. | PATTANYÚS-ÁBRAHÁM Ádám: *Tetőszerkezetek a rómaiak korától a XX. század végéig*. Budapest, Pattantyús-Ábrahám Ádám, 2011. 19.

33. | FÁTRAI György: *Történeti tetőszerkezetek*. Budapest, Terc, 2008. 15–16; PATTANYÚS-ÁBRAHÁM 2011 (ld. 32. j.). 20–22.

34. | PATTANYÚS-ÁBRAHÁM 2011 (ld. 32. j.). 14–18; FÁTRAI 2008 (ld. 33. j.). 14.

35. | PATTANYÚS-ÁBRAHÁM 2011 (ld. 32. j.). 19.

36. | Ilyen típusú, gótikus vagy későbbi időkből származó, gótikus jellegű tetőszerkezetekkel találkozhatunk Szamosbecs, Szepeshely, Egyházasdengeleg, Piricse, Rudabánya, Tarpa, Kisszekerés, Nagylóc, Forró, Korlát templomai, avagy a tordai református templom esetében. Ehhez lásd: FÁTRAI 2008 (ld. 33. j.). 18–

22, 27–30; továbbá számos külföldi példát közöl: PATTANYÚS-ÁBRAHÁM 2011 (ld. 32. j.). 19–27.

37. | FÁTRAI 2008 (ld. 33. j.). 22. szerint ez a megoldás inkább Erdélyben volt jellemző, míg az egy hosszanti síkrács a mai Magyarország északkeleti részén volt leginkább használatos.

38. | PATTANYÚS-ÁBRAHÁM 2011 (ld. 32. j.). 22–23.

39. | Uo. 17.

40. | FÁTRAI 2008 (ld. 33. j.). 22. a kissé félrevezető „ferde kötőgerendától a torokgerendáig futó függesztőelemek megjelenésére.

41. | Ezeket Fátrai György szövegletkötőnek is nevezi. – Vö. FÁTRAI 2008 (ld. 33. j.). 17. Pattantyús-Ábrahám Ádám szerint inkább az érettebb középkori ács-szerkezeteknél fordulnak elő, így a 14. század első felében épült templomnál már valószínű a megjelenésük. – Vö. PATTANYÚS-ÁBRAHÁM 2011 (ld. 32. j.). 19.

42. | Az északi homlokzat köveinek feltűnően nagy mérete miatt ez az oldal valamelyest eltérő képet mutat.

43. | Különösen az északi fal középső részén, a lábazat feletti sorban elhelyezkedő, fehér kváder utal erre, ennek ugyanis a fal-síkra merőleges oldalai is simára faragottak, egyik sarka azonban már a beépítés előtt erősen lecsorbult.

44. | Ez a kősor jelöli ki a hajó egykori földélmagasságát.

45. | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 6094; MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 065.807P.

46. | Ilyen típusú párkány van a nagymuzsalyi templom támpillérein, ahol egyébként a támpilléren látható profil ugyancsak megegyezik a főpárkányon (is) megjelenővel.

47. | Előbbi a szentély északi falára merőleges, utóbbi a szentély sarkának szögfelező irányát veszi fel.

48. | Különösen határozott a déli hajófal-déli szentélyfal-déli tám-

pillér-délkeleti szentélyfal vonalán végigkövethető falegyen, amely a lepusztult felületű támpillér falmagjának teljes keresztmetszetében is jól kivehető.

49. | A falegyen nem terjed át a kapuépítmény szerkezetére.

50. | MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 065.807P, 065.813P.

51. | Ez a méret az északi fal nyugati végén látható gerendafészek-párból következik. A déli falon a falba bevéssett gerenda nyoma a nyugati fal és az első ablak között 220 centiméter hosszan húzódik, ez valószínűleg a karzatra vezető lépcső szélességét is magába foglalja.

52. | MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, Rómer Flóris-hagyaték, ltsz. K 379. No. 5.

53. | A hiányzó rézsűszakaszok elhelyezkedése és a környező fal-szövet jellege miatt is kizárható, hogy eredetileg teljes keretköveket építettek be, és hogy ezeket kellett volna valamilyen sérülés miatt utóbb kiegészíteni.

54. | Ez elsősorban a déli és a nyugati hajófal esetében állapítható meg, itt maradtak meg épességben hosszabb, összefüggő szakaszok.

55. | Ez azért is célszerű eljárás, mert a felmenő falazat építése közben a készre faragott lábazat sérülésnek lenne kitéve.

56. | A beregszászi lábazatról felmérés nem készült, így a méretek esetleges egyezését egyelőre nem tudtuk ellenőrizni.

57. | Ilyen furatokat nem csak az *in situ* ablakkeret-köveken, de a templom környezetében elszórtan megtalálható darabokon is észleltünk.

58. | Figyelemre méltó, hogy a – mai állapotban a fém – nyílászárókat itt is kívülről építették be.

59. | MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 065.807P, 065.810P–065.811P.

60. | Nem kizárt, hogy a régészeti feltárás során ebből is előkerülnek darabok.

61. | PAPP 2013 (ld. 1. j.). 361.

62. | A többszörösen összetett nyugati bejárat mellett egysze-

rűbb, horony-, illetve pálca- vagy körtetagokkal kialakított kereket találunk Nagymuzsalyban, Huszton, Beregsurányban és Makkosjánosiban, egyszerű élszedéssel profilozottat Beregardón és Nagyborzsován, mai állapotában profil nélkülit Beregdédán.

63. | Ilyen sekrestyeajtót találunk Huszt templománál is, ahol mind a déli, mind a nyugati kapu igen nívós, összetett profilozású.

64. | Papp Szilárd a kereszt ilyen módú, 45 fokban elforgatott helyzetét ritkaságnak értékeli. A kismuzsalyi négykaréjos ablakot Nagybánya Szent István-templomának hasonló, de nem átlósan, hanem egyenesen álló, kisméretű körablakával rokonítja, elsősorban a nyugati kapu stílusazonosságainak összefüggésében. Szintén a kapu vonatkozásában veszi számba a Kismuzsalyhoz közvetlenül köthető Beregszász templomának északi ablakát, amelynek mérműrácsolatában hasonló négykaréjos elem található. – Vö. PAPP 2013 (ld. 1. j.). 365–366.

65. | A muzsalyi birtok 1337-es eladásának oklevelében említett Keresztelő Szent Jánosnak szentelt kőtemplom Csányi Károly és Lux Géza szerint a kismuzsalyi lehetett. – Vö. CSÁNYI–LUX 1943 (ld. 12. j.). 131. Papp Szilárd szerint azonban ez a templom Nagymuzsalyon állt, mert a forrásban Kismuzsalyt a szomszédos települések között említi. – Vö. PAPP 2013 (ld. 1. j.). 359. A feltételezések között az utóbbi a

helytállóbb, ez azonban nem zárja ki, hogy Kismuzsalynak már a 14. század elején lehetett külön egyháza. Jelentősége azért sem elhanyagolható, mert a vizsgált templomrom faragott részletei a térség viszonylatában is kifejezetten magas színvonalúak.

66. | DESCHMANN Alajos: *Kárpát-alja műemlékei*. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára). Budapest, TKM Egyesület, 1990. 123.

67. | OLTAI Péter: Szabolcs-Szatmár megyei műemlékek helyreállítása OMF támogatással 1978–1982. *Műemlékvédelem*, 27. 1983. 93. A nyugati ablak az 1980–1981-es felújításkor került elő. Jánkmajtis szentélyének keleti falában szintén négyosztatú körablak látható. Emellett ugyancsak négykaréjos körablak található a tornyospálcai templom szentélyének keleti falszakaszán, de ezt a 17. században vágták. – Vö. JUAN CABELLO–SIMON Zoltán: Tornyospálca, református templom. In: *A Tiszától a Kárpátokig* 2013 (ld. 1. j.). 250. 20. j. Keleti szentélyfalba épített körablak található továbbá Nagyszekeresen és Kisszekeresen, a már említett Tornyospálcán és Kisvárdán. Kisvárdai rózsablatok késő gótikus, mérműves példa, négyosztatú, halhólyagos kialakítású, csupán nagyon távoli rokona a többi példának.

68. | A benei templom hajója és szentélye azonos periódusban, vélhetően a 14. század második felében épült. A torony valószínűleg később épült a nyu-

gati oromfal elé, amelyből Káldi Gyula sejtése szerint kiemelték a rózsablatot és más ablakokkal együtt a toronyba építették. – Vö. KÁLDI Gyula: Bene (Behe), református templom. In: *A Tiszától a Kárpátokig* 2013 (ld. 1. j.). 321–323.

69. | DESCHMANN 1990 (ld. 66. j.). 136.

70. | Helyszíni megfigyelések alapján: SZAKÁCS Béla Zsolt: Árpád-kori jellegű építészeti hajdani Borsova vidékén. In: *A Tiszától a Kárpátokig* 2013 (ld. 1. j.). 39. 50. 44. j.

71. | Helyszíni megfigyelések alapján. A kő a torony belső oldalán nincs bevakolva. A másodlagos felhasználásról ugyanígy vélekedik KÁLDI 2013 (ld. 68. j.). 323. is.

72. | SZAKÁCS 2013 (ld. 70. j.). 37.

73. | Uo. 50. 44. j.

74. | Ennek a körablaknak az osztása inkább a kismuzsalyi nyugati oromzat egykori kőrácsos, nagyobb faragványának osztására emlékeztet.

75. | A négykaréjos körablak gyakran jelenik meg a középkori templomokon, a kárpát-aljai térségre valószínűleg Beregszász gyakorolta a legnagyobb hatást. Korábbi példaként említhető Kerc, Prázsmár és a brassói Szent Bertalan-templom, ahol a négykaréjos ablakok a poligonális záródású szentély lánzsablatokai felett helyezkednek el. A falusi templomok nyugati homlokzatára minden bizonnyal a rózsablat redukció-

jaként került. A négykaréjos forma egyértelműen kereszt szimbólumot formáz. A makkosjánosi és beregardói háromkaréjos, továbbá a szintén beregardói ötkaréjos változat előképeként ugyancsak a sztereometrikus díszítésű rózsablatokat tekinthetjük, ami a beregsurányi hámosztatú ablakra is igaz.

76. | KÁLDI 2013 (ld. 68. j.). 326.

20. j. és DESCHMANN 1990 (ld. 66. j.). alapján.

77. | DESCHMANN 1990 (ld. 66. j.). 23.

78. | A kapu részletes kutatása hamarosan megjelenik Fehér Krisztina tollából.

79. | Papp Szilárd szerint az egykori Kismuzsaly település jelentőségéhez képest a templom faragott szerkezetei szokatlanul pontosak és összetettek. – Vö. PAPP 2013 (ld. 1. j.). 366.

80. | A dombormű lehetőségét Papp Szilárd is felvetette. – Vö. PAPP 2013 (ld. 1. j.). 359.

81. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Rómer Flóris-hagyaték, ltsz. K 379. No. 5. Lásd még: MÉM MDK, Tudományos Irattár, Rómer-jegyzőkönyvek, 16/16.

82. | Volodimir MOJZSESZ: A kismuzsalyi középkori romtemplom. In: *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2016*. Szerk. KÓSA Pál. Kökény, ZIMédia Kiadó, 2016. 107–109.

83. | Volodimir MOJZSESZ: *Kárpát-alja középkori templomainak kutatása (Bátfa, Palágykomoróc, Muzsaly)*. Kézirat. Ungvár, 2017.



A nagykemléki templom és falképei

A középkori Magyarország Dráván túli emlékeit sokáig meglehetősen elhanyagolta a magyar kutatás, pedig kiugróan érdekes alkotások sora található ott. Természetesen ezekkel az emlékekkel a horvát szakemberek általában behatóan foglalkoztak, de úgy tűnik, nem fölösleges egy másik perspektívából, friss szemmel ránézni a hozzájuk kapcsolódó tudományos problémákra. Véleményem szerint a nagykemléki Szent Bereck-templom és falképegyüttese erre kitűnő példa (1. kép). Nagykemlék a Budapest–Zágráb autópálya közelében, a történeti Kőrös megyében fekszik. A hazai közönség jobban ismeri várát (2–3. kép), amely kétségtelenül a látványosabb középkori romok közé tartozik, újabban Tatjana Tkalčec beszámolóját olvashattuk az itt 2004 óta folyó ásatásokról.¹ A vár 1242-ben ellenállt a tatárok ostromának, amiről egy 1243-as oklevél tanúskodik² – bár az talán túlzás, hogy itt állították volna meg a tatárok előrenyomulását, és az sem valószínű, hogy a helyi ún. hétszilvafás nemesek emiatt kapták volna kiváltságukat. Tény azonban, hogy azok közé a korai várispánságok közé tartozik, amely végül nem alakult vármegyévé, de várjobbágysági nemesi kiváltságot kaptak, nemesi kerületként működött.³ Bár a vár 1270-ben a Rátót nemzetség kezére került,⁴ 1291 előtt újra a királyé lett, és a 14. században a szlavón bánok honorjaként, majd 1409–1419 közt királynéi birtokként működött. Ezt időnként magánbirtoklások szakították meg, főleg bosnyák és szerb tulajdonosai voltak.⁵ Később zálogként a Garaiak bírták, majd Corvin Jánosé lett, hogy a középkor vé-

gén az Alapy család kezére kerüljön. A 17. századtól fogva elhagyták, az uradalmat máshonnan irányították.⁶

A vár bonyolult birtoklástörténetére azért volt érdemes kitérni, mert a hozzá tartozó templom sorsát is érinti. A kemléki pap már szerepel a pápai tizedjegyzékben, de kérdés, melyik templomban szolgált.⁷ A zágrábi püspökség 1334-es összeírása szerint ugyanis a kemléki főesperességben Kiskemléken a Szűz Mária-, Nagykemléken a Szent Márton-plébánia működött.⁸ Ez utóbbi a hegy gerincétől délre, Igrišće lelőhelyen keresendő, ahol állítólag a 16. század elejéig működött plébániaként, és csak a 18. században hagyták el. 1993-ban ásatás folyt a területen, temploma ezek szerint sokszögzáródású volt (4–6. kép).⁹ A ma is álló nagykemléki Szent Bereck-templom 1420-ban bukkan fel a forrásokban, amikor Bogacsevai György fia Tamás (a Szent Márton- és a Szűz Mária-templomok mellett) ezt is kegyes adományban részesíti, 1 aranyforintot hagyva egy oltár felállítására.¹⁰ Ekkor nem esik szó a templom rangjáról. 1438-ban Stephanus de Roycze zágrábi kanonok a Szent Márton-plébániáért folyamodik a pápához,¹¹ majd két évvel később a Szent Bereck-plébániát is megszerzi.¹² Ekkor tehát már egyenrangú a Szent Márton-templommal, de lehet, hogy eredetileg annak filiája volt; erre utalhat a két titulusszent összefüggése is, hiszen Szent Bereck Márton püspök utóda volt a tours-i egyházmegye élén. A templom körüli települést ekkor még Brezovicának hívták, amelyet Nagy Lajos 1367-ben részesített kiváltságokban; ezt 1386-ban és 1405-ben is átírták és megerősítették.¹³

A szóban forgó templomra akkor figyelt fel a művészettörténeti kutatás, amikor 1952-ben középkori falképek kerültek elő benne. Ezeket Ana Deanović ismertette 1955-ben, majd 1961-ben.¹⁴ A kutatások 2012-ben új lendületet vettek, majd 2014–

«1. Nagykemlék, Szent Bereck-templom, a szentélybelső összképe

| Mudrák Attila felvétele, 2022





« 2. A nagykeleki vár összképe | Mudrák Attila felvétele, 2022

«« 3. A nagykeleki vár részlete | Mudrák Attila felvétele, 2022

4. A Szent Márton-templom feltárási alaprajza | J. Burmaz–M. Kolic, 2006,
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu

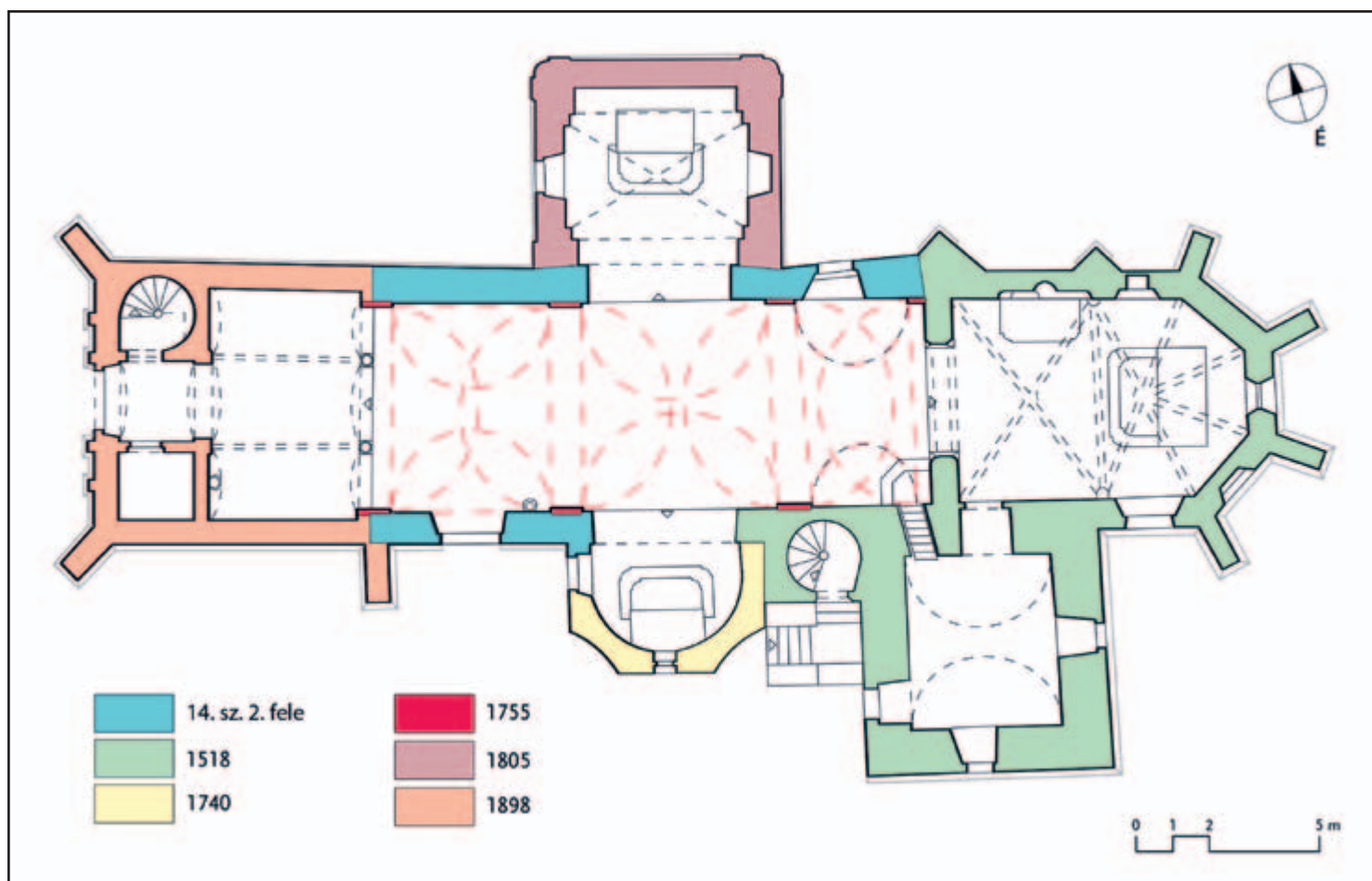
5. A Szent Márton-templom romjai északnyugatról | J. Burmaz–M. Kolic, 2006.
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu





2018 közt újabb feltárásokra és restaurálásokra került sor. Erről 2019-ben számolt be Jelena Duh és Krešimir Karlo.¹⁵ A falképekre és ikonográfiájukra 2014-es összefoglalásában Rosana Ratkovčić is kitért.¹⁶ Közben a templommal több tanulmányban foglalkozott egy kőrösi művészettörténész, Zdenko Balog; legutóbb egy ikonográfiai tárgyú cikkében.¹⁷

A templomon rögtön látszik, hogy középkori eredetű, bár a homlokzat az 1898-as historizáló újjáépítés során készült (7. kép). Az újabb kutatás során napfényre került a déli támpillér mellett az a sarokarmírozás, amely a templom eredeti végződését jelzi. A nyugati résztől tehát eltekinthetünk, ahogy a barokk déli és a klasszicista északi mellékkápolnától is. A hajó és a szentély azonban középkorinak bizonyult (8. kép). Bár a szentélyablakok mérművei nem eredetiek (9–11. kép), figyelemre méltók az északi, ék alakú támpillérek



(12. kép). A torony tűnik a legkésőbbinek (13–16. kép).

A hajó mai összképét az 1755-ben keletkezett csehsüvegboltozat határozza meg. Középkori maradványokat a nyugati részben találunk (17. kép). Az északi és a déli falon tártak fel falképeket, amelyek közül az északiak a látványosabbak. Négy képmező töredékei kerültek elő, de csak kettő értelmezhető. A legépebb a jobb felső, amelyen egy domonkos rendi szentet dőfnek hátba az erdőben (18. kép). Ez nyilvánvalóan

« 6. A Szent Márton-templom előcsarnoka délnyugatról | J. Burmaz–M. Kolic, 2006, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu

« 7. A Szent Bereck-templom összképe délről | Mudrák Attila felvétele, 2022

8. A templom alaprajza az eddigi kutatás periodizálásával | M. Stepinac, 1992

9. A szentély keleti és délkeleti ablaka a restaurálás előtt | J. Vranic, 1993, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu





10. A szentély délkeleti ablaka belülről a restaurálás előtt

| M. Visin, 1993, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu

11. Ablakosztó töredéke | M. Visin, 1993, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu

12. A szentély északi támpillérei | Mudrák Attila felvétele, 2022

» **13. A torony és a szentély nézete délkeletről** | Mudrák Attila felvétele, 2022

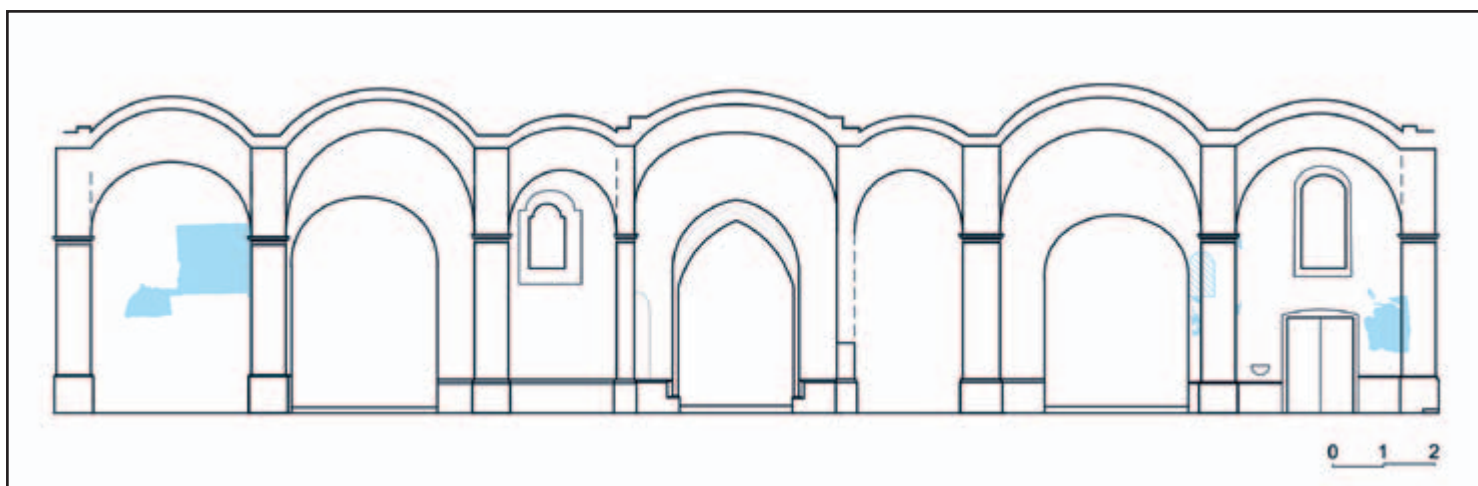




14. A torony keleti emeleti ablaka | Mudrák Attila felvétele, 2022

15. A csigalépcső emeleti ablaka | Mudrák Attila felvétele, 2022

16. A torony csigalépcsőjéhez vezető bejárat | Mudrák Attila felvétele, 2022



17. A falképek elhelyezkedése a hajóban | J. Duh, 2013

18. Veronai Szent Péter vértanúsága a hajó északi falán | Mudrák Attila felvétele, 2022







Veronai Szent Péter, a domonkos rend protomártírjának vértanúsága, amelyet egy donátorfigura egészít ki (19. kép). Péter mártír kultusza hamar megjelent a középkori Magyarországon, és ereklyéi is eljutottak ide.¹⁸ Ezt a jelene- tet többen elemezték már, legrészlete- sebben Zdenko Balog 2010-ben.¹⁹ Ér- telmezése nagy vonalakban követhető, itt csak egy tévedést kívánok kiigazíta- ni. Péter mártír feje fölött ugyanis nem három korona található, hanem kettő, a harmadik ugyanis egy püspöksüveg (20. kép). Így Balog javaslatai is elesnek a szent három érdeméről (mint mártír, szűz és hitvalló), helyette a Jacobus de

Voragine által a vértanúság értékelésénél felsorolt szerepek közül a *confessor*, már- tír és *doctor* jelképei lehetnek.²⁰

A bal alsó képmezőben egy bencés szerzetes fordul egy könyvet tartó, eredetileg vélhetőleg térdelő alak felé (21. kép). A szent kilétét felirat fedi fel, amelyet általa- ban Szent Benedekre vonatkoztattak. Balog felvetette, hogy a helyes olvasat való- jában BENI.NI, ami Szent Benjámin jelöli.²¹ Nem szólva arról, hogy Benjámin nem volt bencés szerzetes, és kultusza sem bontakozott ki nyugaton, a név negyedik be- tűje mégis inkább E-nek tűnik, és az ezt követő betű is lehet D, mivel az alsó részén a szürke folt a restaurátorok kiegészítése. Érdemesebb tehát a szentet továbbra is Benedekkel azonosítani.

A déli falon csak egy képmező maradt ránk épebben (22. kép). Ezen egy ferences öl- tözetű szent a pártfogásába vesz egy donátorcsaládot. Ez a falkép is sérült, de elég jól kivehetők a szereplők, és az is, hogy a világiak egy padon vagy trónuson ülő alak előtt térdelnek. Ebből a részből a donátor felé forduló gyermek vehető ki, aki kezé- ben madarat (talán tengelicét) tart. Tehát nyilván a Madonna figyelmébe ajánlja a donátorokat a szent, akinek kilétét itt is betűk fedték fel. Ezek ma már alig olvasha- tók. A restaurátorok szerint Ferencről lehet szó, de ezt a betűtöredékek nem igazol- ják. Jobban hajlanék A és N betűt olvasni a szó elején, és így Padovai Szent Antalra gyanakodnék, de ez sem több pusztá sejtésnél (23. kép).

Zdenko Balog legfrissebb tanulmányában hosszasan elemzi a donátornő viseletét alkotó speciális fejkendőt, a *kruselert*²² (24. kép). Az általa felsorolt 1415–1420 körü- li analógiák (Kassa, Szent Erzsébet-templom kapudomborműve, Bruck an der Mur, Szent Ruprecht-templom freskója) relevánsak, de fel kell hívni a figyelmet, hogy ez az ábrázolás rendkívül elterjedt a 14. század közepétől, amire a Magyar Királyság egész területéről lehet példát hozni.²³ Különösen gyakran ábrázolták Szent Ilonát a nagykelekihez feltűnően hasonló öltözetben, mint Nyíribronyban, Ragályon vagy Nagybégányban.²⁴ De ölthet hasonló viseletet a Madonna (mint Csíkszentkirályon)

« 19. Veronai Szent Péter vértanúsága, részlet:

donátor | Mudrák Attila felvétele, 2022

« 20. Veronai Szent Péter vértanúsága, részlet:

az angyalok által hozott koronák és püspöksüveg

| Szakács Béla Zsolt felvétele, 2019

21. Szent Benedek ábrázolása a hajó északi falán

| Mudrák Attila felvétele, 2022





vagy Szent Erzsébet is (például Nagygámbfalván).²⁵ A divatos viselet német területről terjedt el, amit pompás 14. századi sírkövek is mutatnak (például: Mia von Sickingen [†1377], Neckarsteinach; Guda Goldstein [†1371], Frankfurt am Main), sőt Árpád-házi Szent Erzsébet állítólag *kruseler*-babákat osztogatott, bár nem tudni, mennyire korai a legenda.²⁶ Mindenesetre a *kruseler* alapján bőven lehetne 14. századi is az ábrázolás, nemcsak 1420 körüli, ahogy azt Balog javasolja.

Ugyanakkor a képek stílusfoka valóban a későbbi datálást támogatja. Már Ana

Deanović is helyes érzékkel mutatott rá a stílus észak-italiai, *trecento* eredetére.²⁷ Vele és a Duh-Karlo szerzőpárossal szemben azonban az analógiákat nem érdemes Zágrábra, Csáktornyára és Pozsegára korlátozni²⁸ (az utóbbi amúgy sem igazán releváns),²⁹ hanem figyelembe kell vennünk ennek Zsigmond kori recepcióját az egész királyság területéről. A plasztikus nimbusz valóban *trecento* vonás, de gyöngysorrral való keretelése már ritkább. Ilyet találunk a lónyai templom 1413-ban kifestett szentélyében,³⁰ ami az 1419-es székelyderzsi falképekre is jellemző dekorativitást idézi.³¹ Ezek alapján csakugyan az 1420 körüli datálás tűnik valószínűnek, és elesik az a Deanović által javasolt azonosítás, amely az északi fal donátorában Nagy Lajos királyt látta.³² Ez azért sem valószínű, mivel hiányzik a korona és az Anjou-címer. Deanović gondolatmenetét kiegészítve Duh és Karlo felvetette, hogy a déli falon Zsigmondot látnánk családjával³³ (25–26. kép). Ezt már csak azért is kizárhatjuk, mert Zsigmondnak nem volt fia. Csábító lenne arra gondolni, hogy az éppen 1420-ban a templom javára végrendelező Bogacsevai Tamást jelenítették meg családjával, de neki három gyermeke volt, itt pedig csak kettőt ábrázoltak. Figyelembe véve a falkép kimagasló művészi színvonalát és a program igényességét (a három elemezhető jelenet mind más szerzetesrend képviselőjét ábrázolja), megkockáztatható, hogy udvari körökben keressük a megrendelőt. Az uralkodóábrázolások hiánya miatt Borbála királyné időszaka kiesik, de az 1419 után birtokba jutó Garaiak ígéretebb jelöltek. El lehetne játszani azzal a gondolattal, hogy a várat szintén birtokló IV. Ziemowit mazóviai herceg lenne a rangos figura az északi oldalon, míg a délin megfestett előkelő öltözetű hölgy az ő lánya, aki férje, Garai János és gyermekeik társaságában jelenik meg – de ez csak egy lehetőség a sok közül.

« 22. Ferences szent és donátorok a hajó déli falán | Mudrák Attila felvétele, 2022

23. Felirat töredéke a ferences szent feje mellett | Szakács Béla Zsolt felvétele, 2019





A templom hajójához szinte azonos szélességű szentély csatlakozik, melyet bordás keresztboltozat fed³⁴ (27. kép). A boltozáshoz ékbordát (másnéven trapézorru vagy talpasbordát) alkalmaztak, mely visszametszéssel indul. Ez a 15. században széles körben elterjedt volt. A déli oldal ülőfülkéje szegmentíves záródású, és élszedését piramistaggal állították meg (28. kép); ezek a Zsigmond korra jellemző formák. Talán közelebb vihet a datáláshoz a címerpajzsokkal díszített konzolok megjelenése (29. kép); erre a 15. század közepén Beregszászon és környékén már sor kerülhetett.³⁵

« 24. Kruselert viselő donátornő a déli falon
| Mudrák Attila felvétele, 2022

25. Donátor a déli falon | Mudrák Attila
felvétele, 2022

A szentély teljesen ki volt festve, és ebből ma is sok felület tanulmányozható. A program meglehetősen hagyományos. A boltozaton Maiestas Domini található, angyalok által tartott mandorlával, evangélistaszimbólumokkal, angyalokkal, valamint a Nap és a Hold ábrázolásával (30–31. kép). A falakon három regiszterben sorakoznak a mennyi hierarchia résztvevői: alul a szentek, középen az apostolok, legfelül pedig speciális jelenetek kaptak helyet (32. kép). Ilyen az északkeleti fal homlokívébe festett *trifrons*: a Sentháromság jelképes ábrázolása, mely Istent egy fejjel, de három arccal jeleníti meg (33. kép). Ehhez Zdenko Balog jó érzékkel kötötte a muraszombati templom ábrázolását,³⁶ de meg lehet említeni a siklói szentély hasonló tárgyú falképét³⁷ vagy a gömöri emléanyagból Ochtinát és Rákost.³⁸ Látható, hogy a típus előfordulásai a 14. század végén és a következő elején sűrűsödnek (persze van rá példa még a 18. századból is).³⁹ A mandorlát tartó angyalok kecses mozdulata az internacionális gótikát idézi (34–36. kép).⁴⁰ Az apostolok arctípusa sem áll messze a Zsigmond korban megszokottól (37. kép). Vannak azért meghökkentő megoldások is. A diadalív keleti oldalán megjelenített Mózes profilból ábrázolt durva vonásait talán a középkori antiszemitizmussal magyarázhatjuk (38. kép). De Mária Magdolna és Borbála ábrázolása kapcsán már aligha tagadható, hogy a festő szemmel láthatólag jó mintaképek alapján, meglehetősen egyéni kivitelben dolgozott (39–41. kép). A provincializálódás olyan fokáról beszélhetünk, amikor a stílusfogalmak elveszítik igazi értelmüket, és az ábrázolás szinte kortalanná válik. Ez ugyancsak megnehezíti a szentély datálását. A horvát szakirodalomban a templommal először foglalkozó Ivan Kukuljević 1859-es írása óta elfogadott álláspont,





« 26. A donátor gyermekei a déli falon | Mudrák Attila felvétele, 2022

« 27. A szentély boltozata | Mudrák Attila felvétele, 2022

28. Ülőfülke a szentély déli falában | Mudrák Attila felvétele, 2022

29. Címerpajzsos konzol a szentély északi falán | Mudrák Attila felvétele, 2022

30. A szentélyboltozat falképei: nyugati szakasz | Mudrák Attila felvétele, 2022





31. A szentélyboltozat keleti szakasza | Mudrák Attila felvétele, 2022

32. A szentély északi és északkeleti fala | Mudrák Attila felvétele, 2022





33. A Szentháromság ábrázolása trifrons képében | Mudrák Attila felvétele, 2022

34. Mandorlát tartó angyal a szentélyboltozaton | Mudrák Attila felvétele, 2022





35. Mandorlát tartó angyal a szentélyboltozaton | Mudrák Attila felvétele, 2022

» 36. Mandorlát tartó angyal a szentélyboltozaton | Mudrák Attila felvétele, 2022





hogy a szentélyt 1518-ban építették, a szerző szerint az ekkor birtokos Alapy Gáspár jóvoltából.⁴¹ Bár Gáspár az 1530-as évektől 1584-ig élt, felmenői esetleg szóba jöhetnek.⁴² Mindenesetre az eddigi kutatás ezt a feltételezést kritika nélkül átvette. Ennek alapja az 1840-es *canonica visitatio* azon kijelentése lehet, amely szerint a templomot 1518-ban szentelték fel.⁴³ Hogy ezt miből gondolták, nem tudjuk, de a *canonica visitatiók* középkorra vonatkozó kijelentéseit általában érdemes óvatossággal kezelni.

Ennek alapján Ana Deanović megkockáztatta, hogy az apostol-sorban térdeplő, egyházi öltözetű donátor a Szent Tamás apostolhoz fohászkodó Bakócz Tamás zágrábi püspök (*42. kép*).⁴⁴ Messze vezetne Tamás érsek zágrábi kapcsolatainak firtatása,⁴⁵ mindenesetre annak valószínűsége, hogy Nagykemléken felbukkanjon, viszonylag kicsi, különösen, hogy az előtte álló szent aligha lehet Tamás apostol. Alacsonyabb is a többi apostolnál, és öltözete is püspöki ornátus: ennek alapján legvalószínűbben a templom titulusszentjével, Szent Bereck tours-i püspökkel azonosítható. Az előtte térdelő klerikus viszont nem

37. Szent Pál és Szent Péter ábrázolása a szentély északi falán

| Mudrák Attila felvétele, 2022

38. Mózes ábrázolása a diadalív keleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2022

» 39. Mária Magdolna a szentély északkeleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2022







mutat püspöki jegyeket, így vélhetőleg a templom plébánosával van dolgunk.⁴⁶ A legfelső regiszterben az északi falon egy világi donátort is ábrázoltak, aki egy trónon ülő, író szenthez könyörög (43. kép). Deanović ebben a szentben látta a templom védőszentjét,⁴⁷ de a püspöksüveg hiánya az azonosítást valószínűtlenné teszi. Alighanem egy egyházytárról van szó, a bíborszínű öltözet és kalap miatt talán Jeromosról. Sajnos azonban a donátorként szóbahozott Alapy család tagjai közt nem is-

merünk a 16. század elején olyat, akinek egyháza lenne a védőszentje. De miért is kellene közülük választanunk? Ahogy láttuk, a falképeken nincs semmi, ami a 16. század elejének stílusára emlékeztetne. Mindaz, ami megragadható, a Zsigmond kor hagyományaiból táplálkozik, persze meglehetősen provinciális színvonalon, erősen átértelmezve a formulákat. Ennek alapján megkockáztatnám, hogy a hajó és a szentély kifestése közt nemhogy több mint száz év nem telt el, de talán pár évtized sem. Még azt is felvethetjük, hogy melyik a korábbi. Logikusabb volna egy templom díszítését a szentély kifestésével kezdeni, de a hajó falképegyüttése valóban a *trecento* korábbi hagyományaiból eredeztethető, míg a szentélyé az internacionális gótika néha karikatúraszerű kiadása. Ez csak azzal magyarázható, ha a szentély átépítésére a hajó kifestése után került sor, és ezért kullog kvalitásban annak falképállománya messze a hajóé mögött. A hajó falképei a Zsigmond kor magas színvonalú, formailag és tartalmilag is igényes alkotásai közé tartoznak, és joggal vethető fel ennek olyan udvari háttere, amit esetleg a Garaiak biztosíthattak. Ezt követően azonban a templom sűrűn váltott tulajdonost, akik között sok csillogó névvel találkozunk ugyan, de kérdés, meddig juthattak a rendelkezésükre álló pár év alatt.⁴⁸ A szentélyt szemmel láthatólag egy helyi műhely korlátozott kapacitásaira bízták, ami akár a forrásokban szereplő helyi nemesség szerepét is felvetheti. Ezen a ponton tehát a találgatásnál nem jutunk tovább, mégis azt remélem, érdemes volt az eddig megszokottól eltérő perspektívából szemügyre venni a nagykeleki templomot és falképeit.

« 40. Szent Borbála a szentély északkeleti falán
| Mudrák Attila felvétele, 2022

41. Női vértanú szentek a szentély
északkeleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2022





« 42. Szent előtt térdelő egyházi donátor a szentély északkeleti falán | Mudrák Attila felvétele, 2022
 43. Világi donátor ábrázolása a szentély északi falán | Mudrák Attila felvétele, 2022

JEGYZETEK

1. | Tatjana TKALČEC: Nagyemlék (Veliki Kalnik) vára. *Castrum*, 14. 2018. No. 21. 159–161.
2. | FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticum ac civilis*. Buda, Typis Regiae Scient. Universitatis Ungaricae, 1829–1844. IV. 287. XI. 400; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV. Ed. Tadija SMIČIKLAS. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1906. 191; *Árpád-kori új okmánytár*, XII. Közzéteszi: WENZEL Gusztáv. Budapest, Eggenberg Ferdinánd M. Akadémiai Könyvtár, 1874. 685; *Az Árpád-házi királyok oklevelei- nek kritikai jegyzéke I. 1001–1270*. Közzéteszi: SZENTPÉTER Imre. Budapest, MTA, 1923. 223. No. 744. Magyar fordításban: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk. KATONA Tamás. Budapest, Európa Kiadó, 1987. 402–408.
3. | B. HALÁSZ Éva–Suzana MILJAN: A kőrösi comes terrestrisek. Bevezető tanulmány. In: *Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium (1274–1439)*. Szerk. B. HALÁSZ Éva, Suzana MILJAN, Budapest–Zagreb, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2014. 45. Vö. KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, Magvető Kiadó, 1988. 311.
4. | 1283-ban a Rátót nemzetség birtokosztásakor is említik, de ez 1365 előtti hamisítvány: *Erdélyi okmánytár I. 1023–1300*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 26.). Összeáll. JAKÓ Zsigmond. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. 261. No. 402.
5. | PÁLOSFALVI Tamás: A szentszávai hercegek Magyarországon. In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2016. 113–127.
6. | ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1996. 341–342, 371–372. Lásd még: <https://varak.hu/latnivalo/index/1392-Kalnik-Nagykemlek/> (letöltés ideje: 2022. december 11.).
7. | *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia. I/1. Rationes collectorum pontificiorum. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Red. Ladislaus FEJÉRPATAKY. Budapest, Franklin Társulat–Nyomdája, 1887. 166, 171.
8. | *Monumenta Historica Episcopatus Zagradiensis*, II. Ed. Ivan TKALČIĆ. Zagreb, Velocibus Typis Caroli Albrecht, 1874. 94; MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, METEM, 2003. 431, 265; CSÁNKI Dezső: *Körösmegye a XV-ik században*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1898. 62.
9. | Vladimir P. Goss: *Registar položaja i spomenika. Ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*. Zagreb, Institut za Povijest Umjetnosti, 2012. 89; <https://www.geocaching.com/>

geocache/GC5ZQHA_crkvasvetog-martina-igrisce-na-kalniku?guid=881e2865-5e3e-4faf-b1f6-785bd6cbbcdc (letöltés ideje: 2022. december 11.).

10. | *Zsigmond-kori oklevéltár VII. 1419–1420.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 37.). Összeáll. MÁLYUSZ Elemér, szerk. BORSA Iván. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2001. 338. No. 1444. Ezt az oklevelet 1421-ben átírják: *Zsigmond-kori oklevéltár VIII. 1421.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 39.). Összeáll. BORSA Iván, C. TÓTH Norbert. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2003. 44. No. 64.

11. | LUKCSICS Pál: *XV. századi pápák oklevelei*, II. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938. 166. No. 571. 167. No. 573; MEZŐ 2003 (ld. 8. j.). 265.

12. | LUKCSICS 1938 (ld. 11. j.). 189. No. 682.

13. | *Zsigmond-kori oklevéltár II. 1400–1410. Első füzet: 1400–1460.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 3.). Összeáll. MÁLYUSZ Elemér. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956. 494. No. 4051.

14. | Ana DEANOVIĆ: Otkriće kasnogotičkih zidnih slikarija u kalničkome prezbitერიu. *Bulletin JAZU*, 3. 1955. No. 7. 6–13. Ana DEANOVIĆ: Talijanski majstor na visočini Kalnika. *Peristil*, 4. 1961. 21–28.

15. | Jelena DUH–Krešimir KARLO: Ikonografija autoriteta: crkva sv. Brcka na Kalniku i njezin slikarski program. *Porta: godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda*, 10. 2019. 7–25.

16. | Rosana RATKOVČIĆ: *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb, Kultura umjetnosti, 2014. 71–72, 106–107, 150–154.

17. | Zdenko BALOG: Kasnogotička obnova crkve Sv. Brcka na Kalniku. *Kaj*, 29. 1996. 87–102; Uő: Ciklus zidnih slikarija u lađi crkve Sv. Brcka na Kalniku. Ikonografsko-ikono-

loška studija. *Cris*, 12. 2010. 142–154; Uő: Osvrt na motiv *Tricephalosa* u crkvi svetog Brcka na Kalniku. *Cris*, 15. 2013. 7–17; Uő: Stariji sloj zidnog oslika župne crkve svetog Brcka na Kalniku. *Zbornik Janković*, 4. 2019. 53–71. Köszönöm a szerzőnek, hogy megosztotta velem 1996-os tanulmányát.

18. | KONRÁD Eszter: Veronai Szent Péter ereklyéi a középkori Magyarországon. In: *Micae Mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. FÁBIÁN Laura–UHRIN Dorottya–FARKAS Csaba et al. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2017. 149–167.

19. | BALOG 2010 (ld. 17. j.). 143–148.

20. | *Jacobi a Voragine Legenda Aurea vulgo Historia Lombardica dicta ad optimum librorum fidem recensuit*, I–III. Hg. von Theodor GRAESSE. Dresden, Leipzig, Breslau, Impensis Librariae Arnoldianae 1846, 1850, 1890. Reprint: *Jacobi a Voragine Legenda Aurea vulgo Historia Lombardica dicta ad optimum librorum fidem recensuit*. Hg. von Theodor GRAESSE. Osnabrück, Zeller, 1969. 277–281; Iacopo da VARAZZE: *Legenda Aurea*. A cura di Giovanni Paolo MAGGIONI. Firenze, SISMEL–Edizioni del Galluzzo, 1998. 421–442.

21. | BALOG 2010 (ld. 17. j.). 152.

22. | BALOG 2019 (ld. 17. j.). 59–66.

23. | A *kruseler* művészettörténeti jelentőségéről újabban lásd: PAPP Szilárd: A gyarapodás és enyészet útján: Kiszsolna középkori plébániatemploma és fal-festményei. In: *Középkori művészet a Szamos mentén II. Templomok a Mezőségtől Beszterce-Naszódig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Kolozsvár–Budapest, Iskola Alapítvány Kiadó–Möller István Alapítvány, 2021. 9–73; SZAKÁCS Béla Zsolt: Felsőtők középkori temploma. *Uo.* 103–131; KOVÁCS Gergely: Megmaradt hirmondó-

nak: Nagydemeter egykori erődtett templomának fejezetéről. *Uo.* 133–185.

24. | JÉKELY Zsombor:

Nyíribrony. In: JÉKELY Zsombor–LÁNGI József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarországon északkeleti megyéiből*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2009. 306–307; LÁNGI József: Ragály. *Uo.* 386; LÁNGI József: Nagybéány, református tempom. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpá-tokig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013. 285–289.

25. | LÁNGI József–MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett falberendezések*, I. Budapest, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2002. 80–81.

26. | *Das Leben der heiligen Elisabeth*. Hg. von Max RIEGER. Stuttgart, Literarischer Verein, 1868. 165. Vö. Volker HONEMANN: Die “Vita sanctae Elisabeth” des Dietrich von Apolda und die deutschsprachigen “Elisabethleben” des Mittelalters. In: *Elisabeth von Thüringen–eine europäische Heilige. Aufsätze*. Hg. von Dieter BLUME–Matthias WERNER. Petersberg, Imhof Verlag, 2007. 421–430, különös tekintettel: 422–423.

27. | DEANOVIĆ 1961 (ld. 14. j.). 24–26.

28. | Lásd: DUH–KARLO 2019 (ld. 15. j.). 20.

29. | Erről újabban lásd: Ivan SRŠA: A pozsegi Szent Lőrinc-templom építési fázisai és falképei. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2010. 475–525.

30. | LÁNGI József: Előzetes beszámoló a lónyai református templom falképeinek kutatásáról, feltárásáról. *Műemlékvédelem*, 48, 2004. 357–374.

31. | CSÓK Zsolt–LÁNGI József–MAGYAR Zoltán: Székelyderzs. In: *Lovagkirály. Második, átdolgo-*

zott és bővített kiadás. Szerk. Isó M. Emese, KOLLÁR Tibor, KOVÁCS Gergely. Nyíregyháza–Kolozsvár, Kárpátok Eurorégióért Fejlesztési Közhasznú Alapítvány–Iskola Alapítvány Kiadó, 2021. 192–194. Ugyanezt a jelenséget lásd ehhez kapcsolódóan Felsőboldogfalván: JÉKELY Zsombor–KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értéktelentés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008. 80–95.

32. | DEANOVIĆ 1961 (ld. 14. j.). 26.

33. | DUH–KARLO 2019 (ld. 15. j.). 16.

34. | A szentélyt építészettörténetileg elemezte BALOG 1996 (ld. 17. j.). 87–102, elfogadva a korábbi 1518-as datálást.

35. | PAPP Szilárd: Felső-Magyarország és Erdély közt: gótikus egyházi építészet a Magyar Királyság északkeleti szögletében. In: *Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nagyvárad–Nyíregyháza, Királyhágómelléki Református Egyházkerület–SZSZBMFÜ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2014. 27–49, különös tekintettel 38. Vö. Beregdaróc korábbi datálásával: SZEKÉR György: Beregdaróc, református templom. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpá-tokig* 2013 (ld. 24. j.). 327–337. Köszönöm Papp Szilárdnak az építéstörténeti kérdéshez nyújtott segítségét.

36. | BALOG 2013 (ld. 17. j.). 10. Esetünkben valójában helyesebb a *tricephalus* (háromfejű) helyett a *trifrons* (háromarcú) kifejezés használata. Lásd még: RATKOVČIĆ 2014 (ld. 16. j.). 153.

37. | LŐVEI Pál: A siklósi plébániatemplom szentélye és középkori falképei. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 177–214.

38. | A Szentháromság magyarországi *trifrons* és *tricephalus* ábrázolásaihoz lásd: SZAKÁCS Bé-

la Zsolt: Szentháromság-ábrázolások a középkori Magyarországon. Kutatási helyzetkép. In: „*Oh, boldogságos Háromság*”. *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Szerk. BARNA Gábor. Budapest, Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2003. 13–36, különös tekintettel: 23–24.

39. | BODA Zsuzsanna: Egységes hármasság–18. századi trifrons Szentháromság-szobor a Magyar Nemzeti Galériában. *Művészettörténeti Értesítő*, 45. 1996. 274–276.

40. | Köszönöm Jékely Zsombornak, hogy sejtésemet a szentély

kifestésének Zsigmond kori datálásáról megerősítette.

41. | Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI: Veliki Kalnik. Zagreb, Leptir, 1859. 243–323.

42. | NAGY Iván: *Magyarország családai*, I. Pest, Friebeisz, 1857. 15–16.

43. | Idézi: DEANOVIĆ 1955 (*ld.* 14. j.). 13. 1. j.

44. | *Uo.* 10.

45. | Bakócz Tamást a horvát kutatás szerepelteti a zágrábi püspökök között 1511-ben, ez eltér a magyar kutatás hagyományaitól.

46. | A plébános jelenik meg donátorként Mártonhelyen a szen-

tély északi falán vagy Pónikon a sekrestye falképén. GOMBOSI Beatrix–LŐVEI Pál: Egy Johannes Aquila műhelyében készült donátor-ábrázolás azonosítása a mártonhelyi Szent Márton-plébániatemplomban. *Művészettörténeti Értesítő* 56, 2007. 201–218; Dušan BURAN: *Studien zur Wandmalerei um 1400 in der Slowakei. Die Pfarrkirche St. Jakob in Leutschau und die Pfarrkirche St. Franziskus Seraphicus in Poniky*. Weimar, VDG, 2002. 168–170.

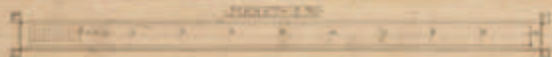
47. | DEANOVIĆ 1955 (*ld.* 14. j.). 10. A donátorban a feltételezett 1518-as dátumhoz időren-

dileg illőbb módon Alapy Boldi-
zsárt látta.

48. | A nagykehléki vár és uradalom 1428-tól Albeni János zágrábi püspöké, 1435-től II. Tvrtko bosnyák királyé, majd Brankovics Vuké, 1439 után Cillei Ulriké, majd özvegyéé, 1467-től Vukčić László szentszávai hercegé, 1480-ban Egervári László horvát-szlavón báné, 1490 után Corvin Jánosé, majd özvegye révén Brandenburgi Györgyé. Csak ezután kerül az Alapyakhoz. Lásd: ENGEL 1996 (*ld.* 6. j.). 371. és PÁLOSFALVI 2016 (*ld.* 5. j.). 119–121.

Köszönjük Martina Pavković (Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu) segítségét.

FŐTISZT. REMONTÉI REND
KASSAI TEMPLOM RESTAURÁCIÓJÁNAK
TERVE
FŐHOMLOKZAT.



BAKÓ ZSUZSANNA ILDIKÓ

Egy elszánt jászóvári prépost emlékirata a kassai premontrei templomról

Forrásközlés a műemléki gyűjtemények anyagaiból

Hangulatos óváros, macskaköves utcák, régi épületek látványa tárul elénk. Szent Erzsébet-székesegyház, Orbán-torony, Szent Mihály-kápolna, Márai Sándor szülőháza és számtalan ódon épület. Magam is jártam már itt, de történetüket nem mindig ismerjük igazán. E cikkben szeretnénk a talán kevésbé ismert, a Szentháromság tiszteletére felszentelt premontrei – egykor jezsuita – templom történetéből kiragadni egy „mozzanatot”, és felhívni a figyelmet egy iratra, ami akár tanulmányos is lehet számunkra (1. kép). Kiderül belőle, hogy egy buzgó törekvéseitől erkölcsi és anyagi támogatást váró prépost miként próbálta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, valamint a Műemlékek Országos Bizottsága figyelmét felhívni a templom teljeskörű restaurálására. Hogyan és miért alakultak át a tervezett elképzelések az idők folyamán? Gyűjteményünkben kezembe akadt a kassai premontrei templom öt darab igen szépen kivitelezett restaurálási terve 1906-ból. Készítőik neves személyek voltak, úgymint Jablonszky Ferenc¹ építőművész, kinek nevét főként igazságügyi és törvényhatósági épületek tervezésével kapcsolatban ismerjük, Túry Gyula,² aki leginkább portré- és tájképfestő hírében állt, illetve Reizsmann Károly Miksa³ festőművész, a budapesti Szépművészeti Múzeum Román csarnoka, illetve az Országgház némely belső festésének alkotója.

A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ műemléki tervtára archív dokumentumainak nagy részét a Műemlékek Ideiglenes (1872–1881), majd Országos Bizottsága (1881–1949) idejében a kiadott tervhez vagy fényképhez tartozó iratszámozással látták el. A kassai tervek-

„Kirakni rajzod, régi Kassa, álom,
Fakult kis rajz e vad, színes világon.”
[Márai Sándor: Cassovia]

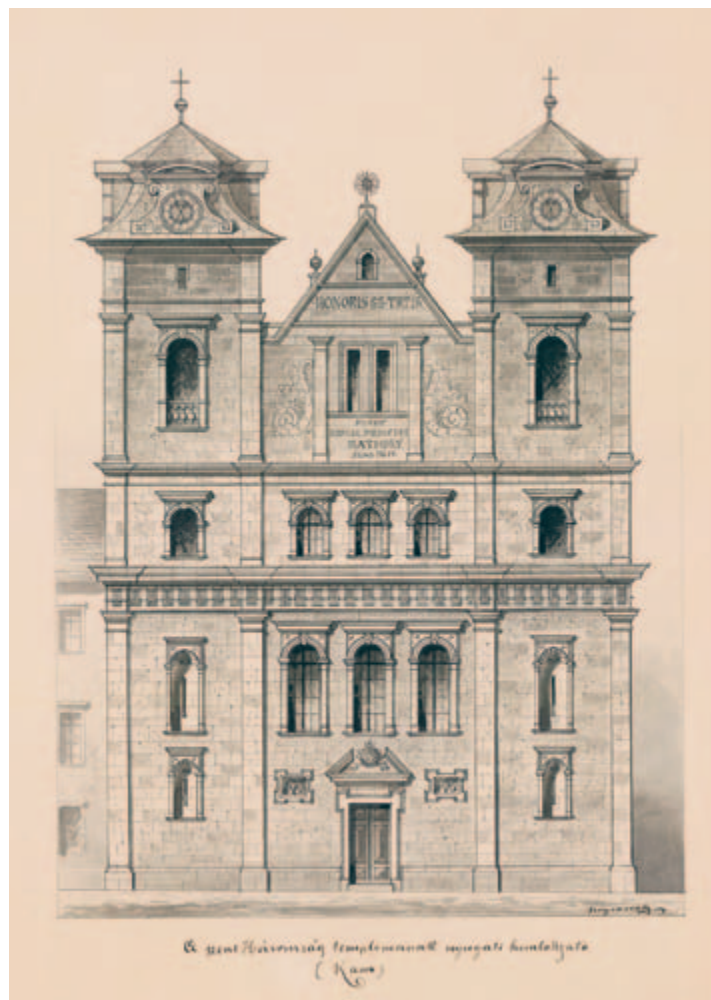
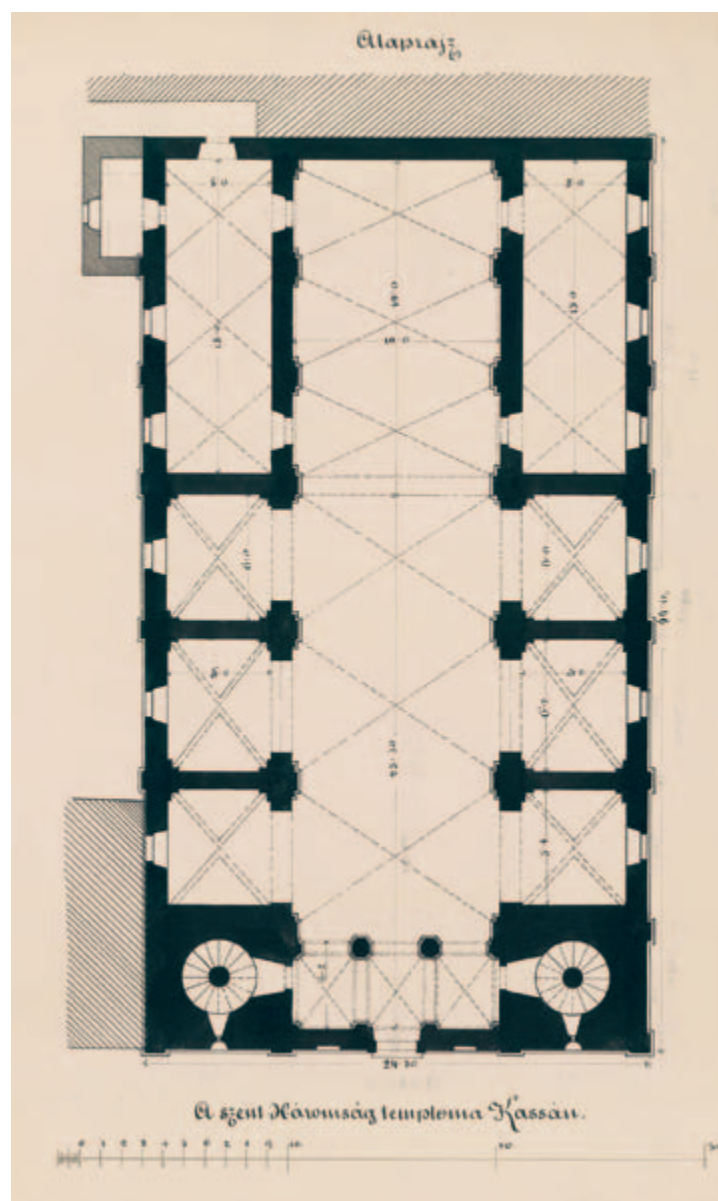
hez tartozó iratokat olvasva a jászóvári prépost, Dr. Takács Menyhért⁴ elszántsága és stílusa ragadta meg a figyelmem. Bevezetőként álljon itt egy összefoglaló Kertész K. Róbert⁵ előadásából, amely a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítési szakosztályainak 1906. október 15-iki ülésen hangzott el a templomról: „Az 1652-ben Kassán letelepedett jezsuiták kezdték meg a templom építkezését 1671-ben II. Rákóczi Ferenc nagyanyja, Báthory Zsófia⁶ rendeletére és az ő költségén. A nagyasszony, Rákóczi szerencsés megmenekülése alkalmából, Istennek tett fogadalomból emeltette a templomot a Szentháromság tiszteletére. A templom kapuja felett látható ma is a kőbe faragott Báthory-címer e felírással: »Principissa Sophia Báthory de Somlyó. Anno Domini 1682«. A templom homlokzatán pedig, a timpanon alatt ez a felírás olvasható: »Honoris S. S. Trinitatis. Princeps Sophia Báthory Posuit. Anno 1681«. 1676-ban a sárosmegyei Zborón elhunyt I. Rákóczi Ferencet, II. Rákóczi Ferenc édesatyját, édesanyja Báthory Zsófia rendeletére itt temették el 1677-ben. Augusztus 18-án ment végbe felderelmi pompával és dísszel a temetés. A gyászszónok jezsuita pap így fohászkodott: »Adja az Ég, hogy ez a mindnyájunkat ért súlyos csapás jóra forduljon és Ferencedben, a Te utódodban, fényesen ragyogjanak fel egykor lelkednek ékességei.« I. Rákóczi Ferenc emlékét egy körülbelül ölnyi nagyságú, hársfából készült, finom domborművű faragásokkal ékesített epitaphium örökíti meg, mely ma a templom szentélyében, az oltártól balra eső falon, a második emelet magasságá-

«1. Jablonszky Ferenc: A kassai premontrei templom nyugati homlokzatának restaurálási terve, 1905 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 8740

ban van felfüggesztve. Az epitaphium közepére a Rákócziak gazdagon aranyozott ezüst címere van elhelyezve. A címet hadi felszerelések, zászlók, kópják, balták, kardok, páncélingek, sisakok, vérték, dobok, ágyuk stb. szabályosan elrendezett csoportozata veszi körül, festve és gazdagon aranyozva. A templomot építtető nagyszonyt, Báthory Zsófiát, ugyanebben a templomban helyezték örök nyugalomra 1681-ben. II. Rákóczi Ferenc kassai tartózkodásai alkalmával a Fő-utca nyugati oldalán állott – ma honvédségi laktanyául szolgáló – fejedelmi palotájában lakott. Innen ment át minden hajnalban a nagyanya által építtetett templomba, hogy a reggeli csendes misét meghallgassa. Ezt a templomot mintegy családi templomnak és temetkező helynek tartotta. Lássuk már most a templomot magát. Ez a város középpontjában, a Fő-utca és Jezsuita-utca sarkán áll, hozzácsatlakozik a Fő-utcában a premontreiek rendháza, a Jezsuita-utcában pedig a rend gimnáziuma. Homlokzata faragott kő. Két tornya közötti timpanonnal. Az architektúra méltóságteljes és komoly, korának kissé merev, de érdekes barokkformáival nemcsak a laikusra hat kedvezően, hanem a műtörténész figyelmét is magára vonni hivatott.

A »Műemlékek Orsz. Bizottsága« a műemlékek lajstromába fel is vette és restaurálását is elhatározta. A templom tornyai eredetileg magasabb, kettős tetővel bírtak, de az 1875 június 20-iki szélvihar a déli torony tetőzetét ledöntötte s ekkor mind a két tornyot a jelenlegi tetőzettel látták el.⁷

A templom első – műemlékes vonatkozású – említése 1880-ban történt, amikor is a bártfai születésű, kassai rajztanár, Myskovszky Viktor, az intézményes magyarországi műemlékvédelem korai korszakának egyik legaktívabb szereplője egy ún. törzsisévet,⁸ illetve rajzokat mellékel a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága számára, egyéb hazai műemlékek dokumentumai mellett (2–4. kép). Myskovszky a törzsiséven így ír a templomról: „műtörténelmi, nevezetesen a renaissance stílus fejlődésének történetére nézve ezen monumentális kinézésű templom érdekes”, az 1881-ben kiadott A renaissance kezdete és fejlődése című könyvében pedig a következő szerepel: „A renaissance e virágzása mintegy a XVII-dik század közepéig vehető észre, innét kezdve mindinkább már hanyatlásnak kezd indulni úgy, hogy az 1681-dik évben Báthory Zsófia költségén épült kassai Szentháromság temploma, különösen az építé-

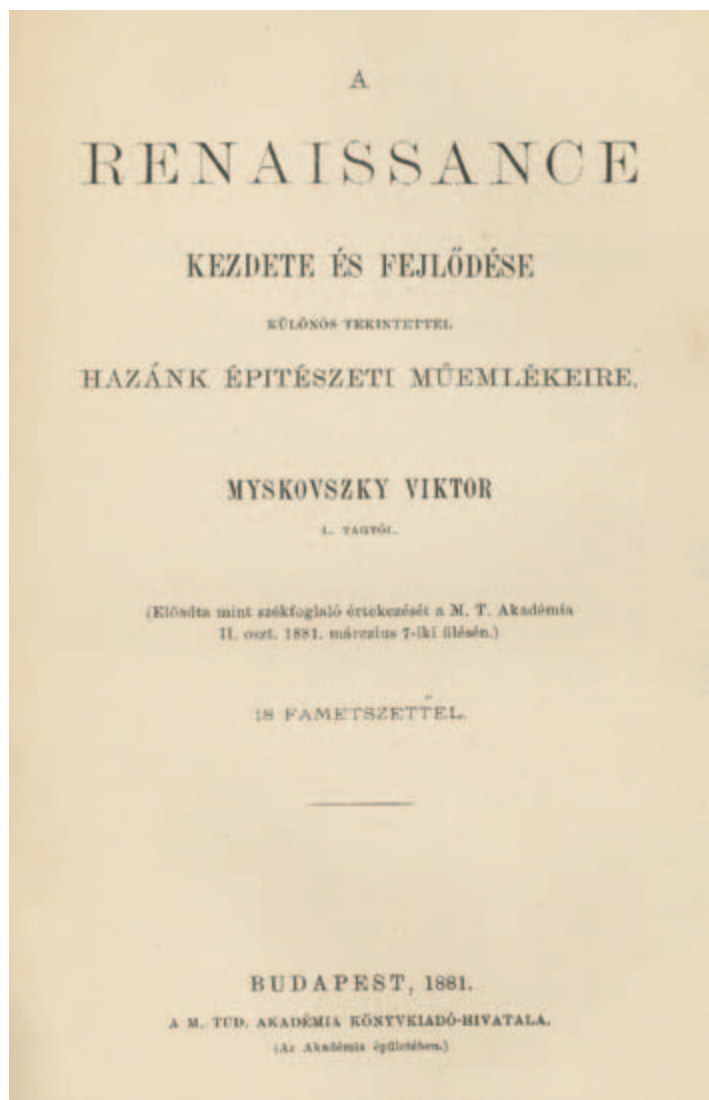


2. Myskovszky Viktor: A kassai premontrei templom alaprajza, 1880

| MÉM MDK, Tervtár, Itsz. K 5509

3. Myskovszky Viktor: A kassai premontrei templom nyugati homlokzata,

1880 | MÉM MDK, Tervtár, Itsz. K 5356



4. Myskovszky Viktor: A kassai premontrei templom nyugati homlokzatán lévő díszítmények, 1880 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 5357

5. Myskovszky Viktor: A renaissance kezdete és fejlődése különös tekintettel hazánk építészeti műemlékeire. Budapest, 1881 | MÉM MDK, Könyvtár, ltsz. 22088

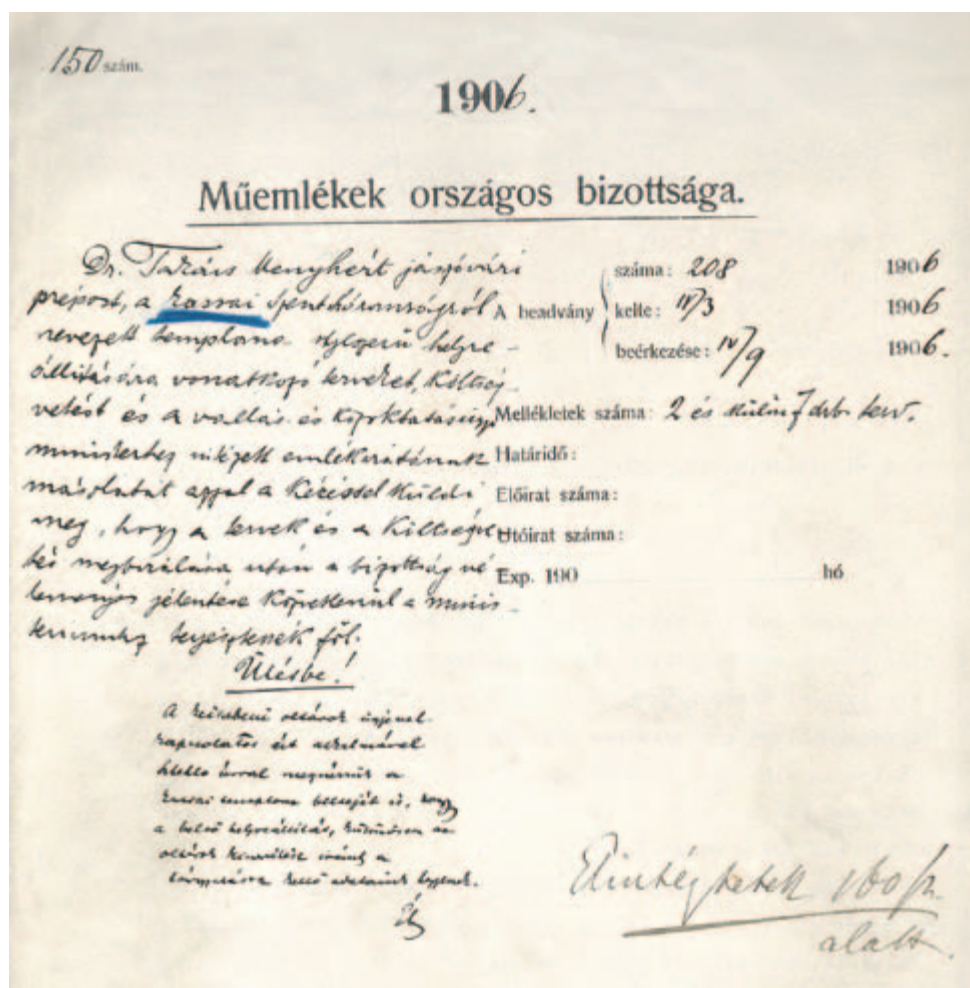
szeti tagozatok túlságos, nem motivált, s így nem éppen utánzásra méltó aprózása által, máris e hanyatló korszak első alkotásai közé sorozandó.” (5. kép). A következő dokumentum Tudományos Irrattárunk részét képezi és 1906-ból való – tulajdonképpen egy emlékirat⁹ (6. kép). Dr. Takács Menyhért, jászóvári prépost március 30-án levelet intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, majd április 3-án a Műemlékek Országos Bizottságának elnökéhez, báró Forster Gyulához, melyekben teljes képet festett a templom építészeti stílusáról, történelmi múltjáról, annak berendezéseiről. Mint fejedelmi templomot, alkalmasnak tartotta II. Rákóczi Ferenc hamvainak elhelyezése céljából, valamint megpróbálta felhívni a figyelmet az akkor már igencsak leromlott álla-

potú épület teljes helyreállítására és megszerezni a minisztérium és a bizottság be-
leegyezését. Álljon itt először Takács Menyhért első levele:

„A jászóvári préposttól

Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi Magy. Kir. Minister Úr!

A kassai Szentháromság templom, mely ez idő szerint a premontrei rend és a vezetése alatt álló főgimnázium használatában van, alapos belső helyreállításra szorul, melynek elodázása immár lehetetlen. E helyreállításnak nézetem szerint nem csupán a rongálmányok kijavítására kell szorítkoznia, hanem ki kell terjednie az egész templom belsejének megújítására annál is inkább, mivel nem csupán a boltozaton és oldalfalakon vehetők észre a sokféle romlás és repedés jelei, hanem az összes oltárokat, szószéket, ablakkereteket, az oldalkarzatok fapárkányait, a képkereteket s a fából készült templomi díszleteket, melyek között igen sok becses iparművészeti munka található, elragta a szű és elkoptatta az idő, úgyhogy azokat feltétlenül újakkal kell fölcserélni. A szentély, hajó és hat oltárkápolna kőpadozata is össze-vissza töredezett s az egész belső annyira megviselt és elpiszkolódott, hogy a százados mészrétegek leverésére, teljes újra vakolásra és gondos kifestésre van szükség. Tekintve azt, hogy az országos műemlék stílszerű helyreállításáról van szó, tiszteletteljesen kérem Excellenciádat, méltóztassék jelen emlékiratomat nagybecsű figyelmére méltatni.



A templom 1671-től 1681-ig épült, amint az Kassa szab. kir. város 1671. évi jegyzőkönyvében olvasható. Fölszentelése és használatbavétele egy évvel később 1682-ben történt. Építette pedig Báthory Zsófia a jezsuita rend számára s a jezsuiták tervei és ízlése szerint, akik mint az ellenreformáció vezérei s a nevelés és oktatás új rendszerének megalapítói Kassán letelepedvén az alapító akarata szerint a gyönyörű templomot birtokukba vették.

A templom építésének stílje barokkba áthajló renaissance, amely erősen magán viseli a jezsuiták építményeinek minden karakterét s úgynevezett provincializmusát, éppen azért jezsuitastílusú templomnak is nevezhető. Építészeti tagozódása a következő: barokk hajlású sorompóval elválasztott szentély egészen lapos hátfallal, amelyen a főoltárkép (Szentháromság) függ. A rövid szentély ilyenformán provinciálisan szélességbe nyúlik s egymagában azt a hatást teszi, mintha a templom inkább megszokott boltozatos hátfül-

kéjét (apszis) elfalazták volna. E látszólagos zavaron segít az egy lépcsőfokkal alantabb elterülő s a szentély térfogatának mintegy kétszeresét képező tágas presbyterium, hat-hat faragványokkal ékesített oszlopos stallummal, amely a hajóból nézve a szentélyvel egybeolvadni látszik s ez utóbbinak rövid és széles alakját eltünteti. A szentély és presbyterium két oldalán két-két szemközti egyforma ajtajú sekrestye van, melyek fölött két emeletben egy-egy oratórium emelkedik a szentélyre és presbyteriumra néző barokk ízlésű művészi faragványokkal keretelt ablakokkal, melyekkel szemközt a templom külső ablakai vannak a szentélyt és presbyteriumot közvetve, de egész kedvezően megvilágítják. A presbyteriumtól egy lépcsőfokkal alantabb szinten terül el a templomhajó az előbbiekhöz szimmetrikusan illeszkedő méretekben, melynek jobb és bal oldalán három-három oltárkapolna bővíti ki és ugyancsak stílszerűen tagozza a templomot. E kápolnák fölött egy eme-

let magasságban nyitott oldal-kórusok nyúlnak el három-három fülkére osztva díszesen faragott s befelé nyitható famellvéddel. A hátsó orgonakórus három falárkádton nyugszik: ezek közbülsője boltozza a templom előtornácát. Az oldalfalakat a szentélytől kezdve a dongaboltozat alá nyúló gyámpillérek tagozzák kettős párkányfő díszítéssel.

A templom világítása ideális. Ablakai az oldalfalak hosszában és a főhomlokzaton három sorban vannak elhelyezve s észak, dél és nyugat felé néznek. Ez a körülmény teszi a templomot kiválóan nyájassá és hangulatossá.

A templom elhelyezése hasonlóan kedvezőnek mondható, amennyiben a hatalmas Fő utca nyugatra néző arcvonalaiban, a város központjában fekszik. Délről a jezsuita utca, északról a premontrei rend társháza és udvara, keletről az új premontrei főgimnázium határolják. Építészetileg csak a főhomlokzat van teljesen kiképezve barokk ízlésben, némi renaissance motívumokkal, természetéből (7. kép).

Három évtized előtt még két hatalmas, kettős gömbtestű torony díszítette. Ezek egyikét 1874-ben újra kellett építeni, amely körülmény a templom összes vagyonát [...] fölemésztette. A következő évben, 1875. jún. 10-én ugyanezt a tornyot egy dühöngő orkán ledöntötte. Akkor azután a másik tornyot is, amely szintén megrongált állapotban volt, lehordatták és ily csonka állapotban bádogfedél alá vették; így van a mai napig.

Architektonikus szempontból tovább, templomunk méltán sorolható az ország kiválóan becses műemlékei közé, aminek értékét fokozza a templom magyar történelmi jelentősége.

6. Dr. Takács Menyhért jászóvári prépost ú.
 emlékirata | MÉM MDK, Tudományos Irattár,
 MOB iratok 1906/150.

» 7. Szabó Adorján: A kassai premontrei templom nyugati homlokzatának fényképe, 1905
 | MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 001.763P



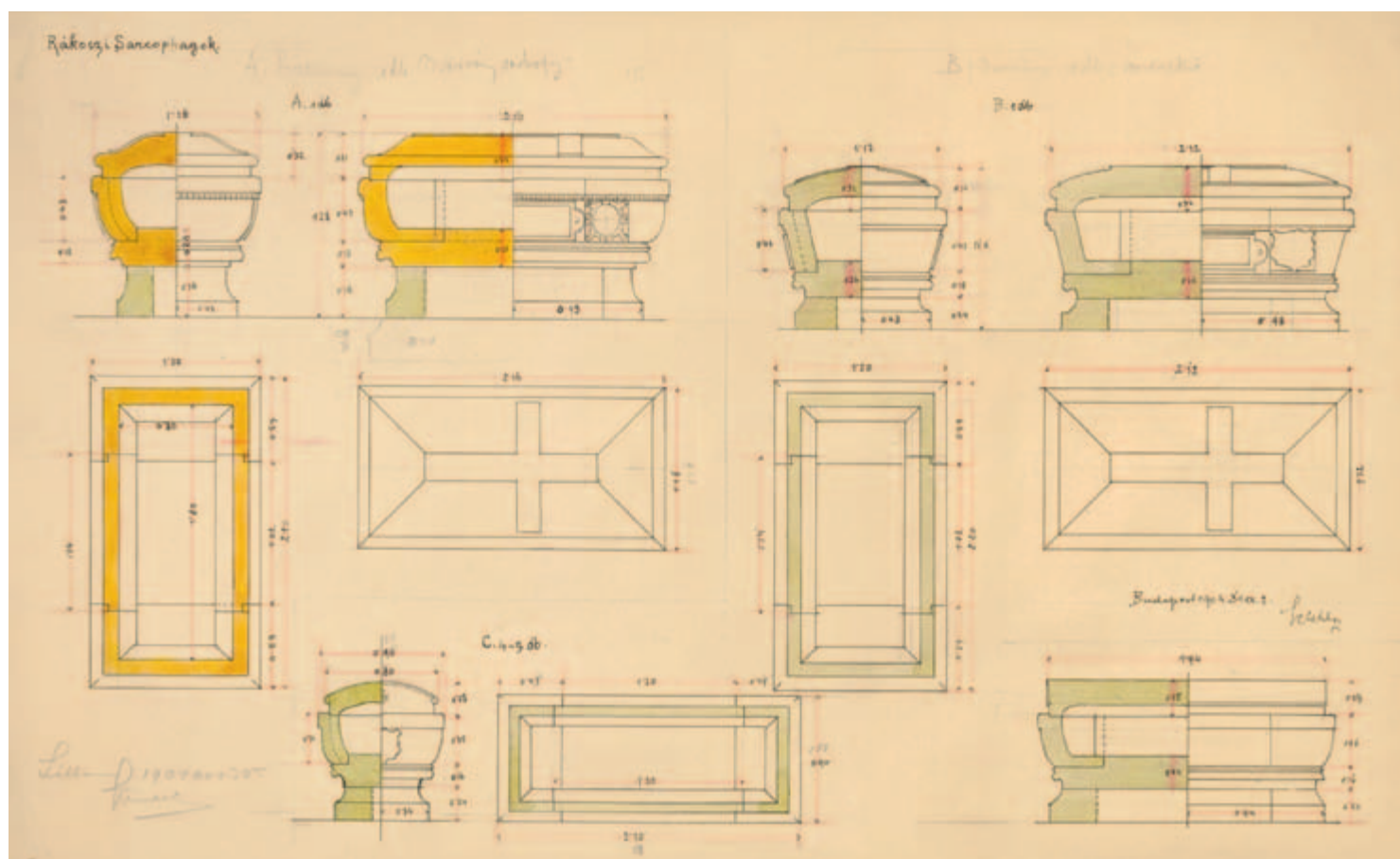


Mivel 100 esztendőnél tovább tervezőinek a jezsuitáknak gondozása alatt állott, általában jezsuita templomnak hívták (a köznép még ma is így nevezi), de tudvalevő dolog, hogy voltaképpen a Rákócziak fejedelmi temploma volt s ez a hozzá fűződő legszebb történelmi emlék. Alatta pihenik örök álmukat Báthory Zsófia II. Rákóczi Ferencz nagyanyja aki a templomot építtette, valamint atyja I. Rákóczi Ferencz is. A szabadsághős fejedelem valahányszor Kassán tartózkodott, minden nap eljárt udvarával együtt a jezsuita templomba szentmisére s ugyanott gyakorta az Úr asztalához járult. Az istentisztelettel kapcsolatos öröm- és gyászünnepélyek ugyan e templomban mentek végbe. Ezek között említésre méltó a fejedelem atyjának óriási gyászpompával végbement temetése.¹⁰ I. Rákóczi Ferencz neve dicsőségét a presbitérium bal oldalfalán magasan függő hatalmas címeres epithaphium örökíti meg, az iparművészet valóságos remeke (8. kép).

Midőn a nemzeti kegyelet és hála az apostoli király őfelségének legmagasabb beleegyezésével a dicső fejedelem hamvainak hazaszállítását elhatározta, a magyar királyi kormány egyes kiváló tudósok meghallgatása útján azt javasolta a fel-

séges úrnak, hogy a hazaszállítandó fejedelmi hamvaknak a kassai dómban leendő elhelyezését rendelje el. Gyönyörűséges szent hely s a drága hamvaknak odahelyezése tiszteletreméltó gondolat, de nem habozom kijelenteni, hogy történelmileg kevésbé indokolt s hogy a művészi szakvélemény is aggodalmas tartózkodással szólott róla. Tervbe vétetett ugyanis, hogy a dómban egy művészi kivitelű Rákóczi szarkofág állíttassék föl (9. kép). Ez egy nehezen megoldható kérdés. A dómnak gótikája és hatalmas méretei nagyszabású alkotást kívánnak, amelynek úgy kell stilizálva lennie, hogy a dóm képzőművészeti harmóniáját meg ne bontsa s a templom rendeltetésében akadály ne legyen. Alkalmam volt erre nézve elsőrendű építőművészek és hírneves műegyetemi tanárok nyilatkozatait meghallgatni a midőn az 1904. évi szept. 3-án egy művészekből, tudósokból és műértőkből álló vegyes bizottság az akkori vallás és közoktatásügyi miniszter – Dr. Berzeviczy Albert úr – részvételével a kassai dómban helyszíni szemlét tartott s a dómban a szarkofág számára nyugodt és minden tekintetben alkalmas helyet nem talált. Ezt kötelességemnek tartom ehelyütt is hangsúlyozni. Egyesek azzal az előre megfogalmazott gondolattal jöttek, hogy a szarkofág a hajó kellős közepén helyeztessék el, mint ahogy az némely külföldi templomokban látható. Ez ellen a legtöbb szakértő hevesen tiltakozott kijelentvén, hogy nekünk a külföld képzőművészeti hibáit utánozni és meghonosítani nem szabad, különben egyházi szempontból sem volna az eljárás helyeselhető, mert tényleg állandó akadályul szolgálna arra nézve, hogy a templom a vallásos kultusz céljaira nyugodtan használható legyen, ami annak első sorban rendeltetése. A többség véleménye mégis oda konkludált, hogy ha már a szarkofágnak minden áron a dómban kell állnia, akkor el kell zárni az északi kaput s eléje kell helyezni a szarkofágot megfelelő méretű kivitelben. Nem kell bizonyítanom, hogy ez a dóm stíljának hasznára nem fog válni. Ismétlem azért az építőművészek által sokszor hangoztatott szakvéleményt: A Rákóczi-hamvak elhelyezésénél a dómtól el kell tekinteni: ott van a premontreiek Szentháromság temploma, azt kell stílszerűen restaurálni s oda kell örök pihenőre tenni II. Rákóczi Ferencz földi maradványait, az ő egykori fejedelmi templomába, melyet a nemzeti történelem szinte követelőleg erre a célra rendelt s amely építési stíljánál fogva is arra kiválólag hivatva van.

Tekintve, hogy a hamvak hazaszállítása még meg nem történt s hogy a fölállítandó Rákóczi szarkofágra vonatkozólag ez ideig csupán eszmei tárgyalások folytak, Nagyméltóságod engedelmével, jelen tiszteletteljes emlékiratom keretében előadom szerény véleményemet a dicső fejedelem földi maradványainak elhelyezésére s a tervezett szarkofág fölállítására nézve: Mint fentebb említettem a Szentháromság templom szentélyének és presbitériumának jobb és bal oldalán kettős bejáratú tágas, boltozatos sekrestye van. A jobboldali szorosán egyházi célokra szolgál, míg a baloldali másutt is őrizhető templomi szerelvények raktára. Ez utóbbi kellőképpen tatarozva, ideálisan alkalmas hely volna a fejedelem s a vele kibújdott



nemzeti hősök koporsóinak elhelyezésére: összehasonlíthatatlanul alkalmasabb, mint a szűklejártú s szinte hozzáférhetetlen, keskeny és rideg dómkripta, melyet altemplomnak is szokás nevezni. Az előbbi a templomszinten, s nem a föld alatt fekvő magas, száraz, világos és könnyen szellőztethető helyiség s a mellette a legteljesebb biztonsággal elzárható. Ha a hamvak itt nyugodnának, a nemzeti kegyeletnek is a legteljesebb mértékben elégtételt nék s az ide zárandoklókat mi sem akadályozná abban, hogy szükséges ellenőrzés mellett a fejedelm és társai koporsóját színről színre láthatnák, sőt egyes nagyjelentőségű nemzeti ünnepeken ez lehetne a hazafiság kultuszának egyik kegyhelye.

Hogy egy tekintélyes történettudósunk s a Rákóczi korszak legalaposabb ismerője (Dr. Thaly Kálmán)¹¹ ellenezte a fejedelmi hamvaknak a Szentháromság templomában leendő elhelyezését, az azért történt, mert attól tartott, hogy a templom alatti sírboltot jelölik ki erre a célra, amely tényleg célszerűtlen lett volna s szerinte nedves is, bár ez utóbbi aggodalma alaptalan volt. Leginkább az ő sugalmazására történt,

hogy az illetékes körök a dómkripta mellett foglaltak állást. Meg vagyok azonban győződve, hogy ha a nevezett hírneves tudós s vele a nemzeti közvélemény az általam jelzett irányban fölvilágosíttatnék, bizonyára a történelmi szempontok javára döntene s kizárólag templomunkat választaná II. Rákóczi Ferencz sírhelyéül. A szarkofág kérdése is a helyütt a legnemesebben volna megoldható.

A presbyteriumból nyíló ajtó előtt állhatna pl. egy oly klasszikus minta szerint tervezendő szarkofág, mint aminőt Canova állított a bécsi Szent Ágoston templomban Krisztina főhercegnőnek s tanítványai a velencei dei Frari-ban¹² Tiziannak. Ez volna nézetem szerint a legeszmélyebb megoldás, amennyiben egy ily szarkofág a templom stíljéhez is nemesen hozzáilleszthető volna: közvetlenül magát a sírboltot jelölné meg, mely a szentély ajtón a legkönnyebben hozzáférhető maradna s diadalra jutna általa a magyar történelem dicső emlékeinek tisztelete.

Ha anyagi szempontból fogom fel a kérdést, ki merem mondani, hogy a Szentháromság templom teljes helyreállítása, a Rákóczi hamvak méltó elhelyezése s egy a templom arányaihoz illő s mind amelletts monumentális szarkofág együttvéve sem kerülne többbe, mint az ennek előtte kontemplált dóm-szarkofág, amely utóbbinak föltétlenül óriási méretekben kellene elkészülnie s éppen ezzel lenne a dóm tulajdonképpeni rendeltetésére nézve kockázatos, talán örök elhibázott.

Nem szükséges bővebben fejtegetnem azt, hogy a vallásos és hazafias szellemben nevelt tanulóifjúság, amely isteni tiszteletre és áhítatának gyakorlatára a templomba jár, mily hatal-

« 8. I. Rákóczi Ferencz építványa – Wick Béla: Kassa régi síremlékei XIV–XVIII. század. Košice, Szent Erzsébet-nyomda, 1933. 140. | MÉM MDK, Könyvtár, ltsz. 1008
9. Sztéhló Ottó: A kassai dóm kriptájába szánt Rákóczi-szarkofág tervei, 1904 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 5034

mas erkölcsi példányképet látna folytonosan maga előtt az ott nyugvó II. Rákóczi Ferenc fejedelemben, kit éppen vallásossága és hazaszeretete tett a magyar nemzet mindenkori ideáljává. Rákóczi hamvait a messze idegenben jámbor szerzetesek őrizték híven és vallásos kegyelettel, nemzedékről nemzedékre. Nemcsak megtisztelő, de valóban fölemelő dolog volna a premonstreiekre nézve, ha a nemzet bizalma az ő hazafiságukra és vallásos kegyeletükre bízna a dicső hamvak további őrizetét. Fejtegetéseim folyamán meg kell felelnem arra az esetleges észrevételre, hogy miért terjesztem elő javaslataimat utólagosan s talán elkésetten, amidőn ebben a kérdésben az illetékes körök már határozott elvi álláspontot foglaltak el. Erre rövidesen azzal válaszolhatok, hogy illetékes helyről nyilatkozhattam. Ennek az ideje reám nézve csak most érkezett el, amidőn kötelességszerűleg rá kell mutatnom arra, hogy a Szentháromság templom alapos helyreállítása immár égetően szükséges, továbbá midőn igazolnom kell azt is, hogy e helyreállításnak okvetlenül stílszerűen kell lenni s a midőn erről általános költségvetést s a műemlékek országos bizottsága útján megbízott szakértőim által készített tervrajzokat is terjeszthetek föl.

A történelmi indokok előadásának fő célja igazolni azt, hogy a kassai Szentháromság templom és országos műemlék stílszerű helyreállítása voltaképpen állami feladat, akár sikerül II. Rákóczi Ferenc hamvait oda helyezni, akár nem.

Igaz ugyan, hogy a dicső hamvak hazaszállítása legfelsőbb királyi döntéssel elhatározott dolog, de tekintve hazánk mai siralmas politikai helyzetét, a végrehajtástól előreláthatólag még sokáig nem lehet szó. Amidőn pedig végrehajtás kérdése napirendre kerül, szerény véleményem szerint, nem volna ne-

héz az egész dolgot újabb megfontolás tárgyává tenni s egy új legkegyelmesebb királyi parancs kieszközlése iránt lépéseket tenni. Addig a Szentháromság templom restaurálásának ügye is eldönthető lenne.

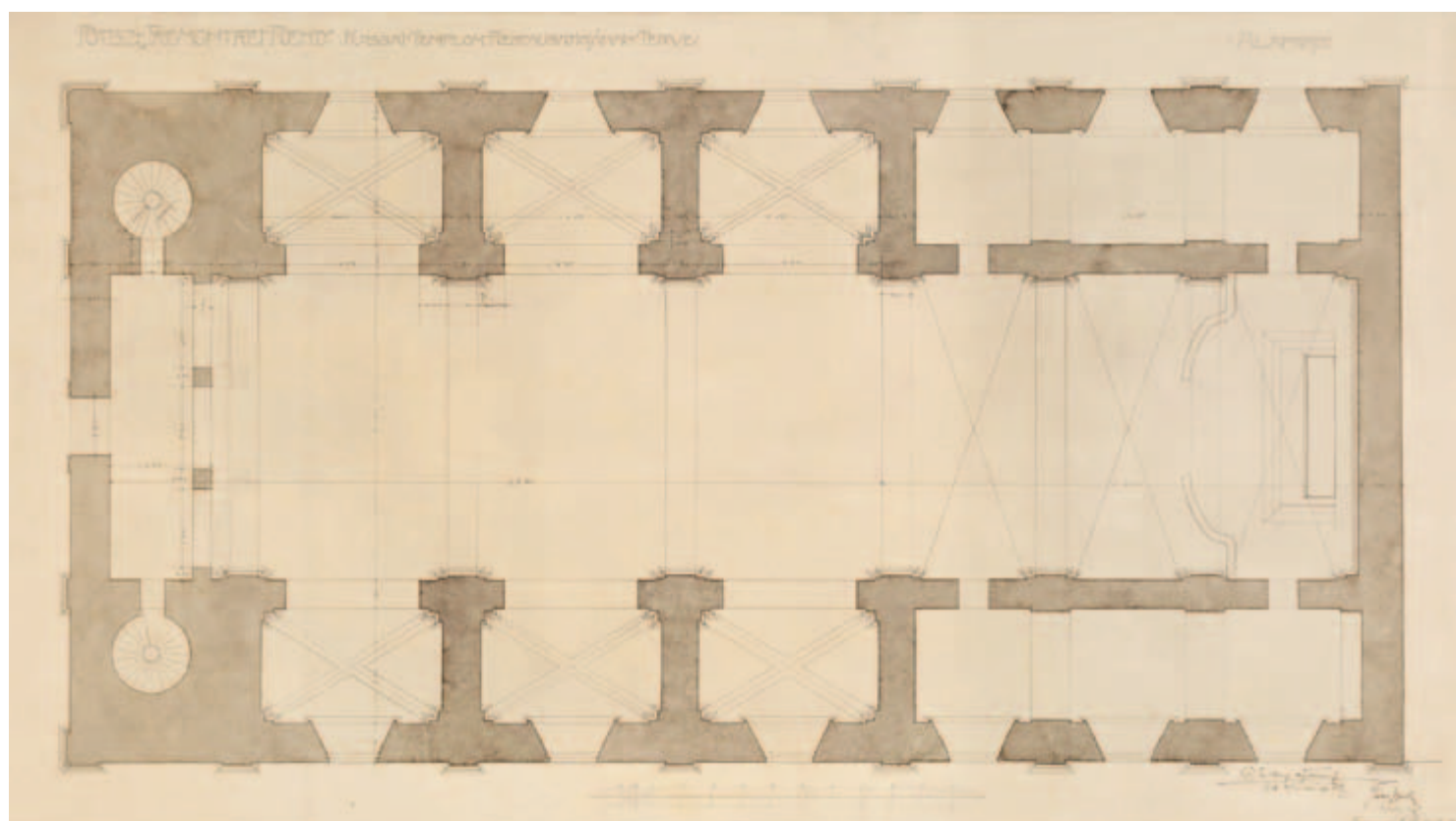
Templomunknak tulajdonképpen patronusa nincsen. Egykor maga a Rákóczi fejedelmi család volt az, majd a jezsuita rend, amely mint a kassai egyetemi főiskola s a vele kapcsolatos gimnázium és nemesi konviktus főntartója, már II. Ferdinánd király adományából élvezte a premonstreiek mislyei prépostságának jövedelmeit, továbbá a kassai akadémia megalapítójának Kisdy Benedek egri püspöknek és jászói prépostnak 60 ezer forintos alapítványa után járó kamatokat, valamint a Balassa Zsuzsanna konviktusi alapítványának kamatait is. Föl kell tennem s nem minden jogalap nélkül, hogy maga az alapító Báthory Zsófia s a Rákóczi fejedelmi család megfelelő alapítványokkal javadalmazták a templomot.

Enélkül a jezsuiták a fenntartás terheit nem vállalták volna magukra. Nem lévén emlékiratom célja a most már nem létező kegyuraság kérdését tisztázni elegendőnek tartom konstatálni azt, hogy a jezsuiták eltörlése után a templomi és főiskolai vagyon állami kezelésbe vétetett, illetőleg a jezsuiták

10. Jablonszky Ferenc-Túry Gyula-Reiszmann K. Miksa: A kassai premonstreai templom restaurálási terve - alaprajz, 1906 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 8737

» 11. Jablonszky Ferenc-Túry Gyula-Reiszmann K. Miksa: A kassai premonstreai templom restaurálási terve - keresztmetszet a szentély felé, 1906

MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 8741a



:FOTISZT. REMONTRÉI "FEND".
 :KASSAI: TEMPLOM RESTAURATIOJÁNAK
 :TERVE:

:KERESZTMEETSZET.
 :SZENTÉLY.NÉZETE.

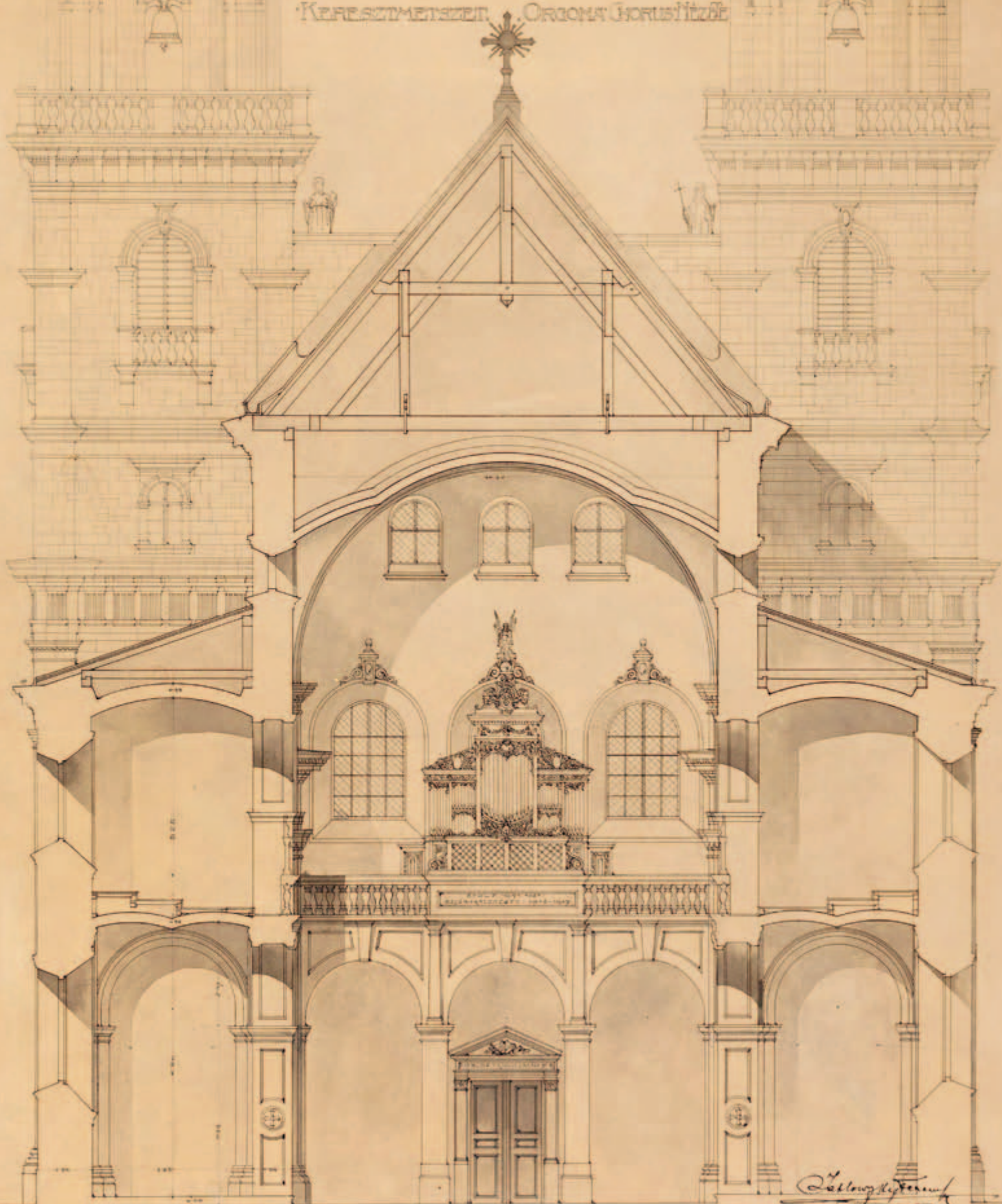


Handwritten signature and date:
 Széchenyi István
 1840. évi 9. hó. 25. nap

Handwritten text:
 Restauráció K. M. Pongrácz

TÖTSZT. REMONTÉJÉNEK
KISSAT ÉMPLŐ-RESTAURÁCIÓJÁNAK
TERVE.

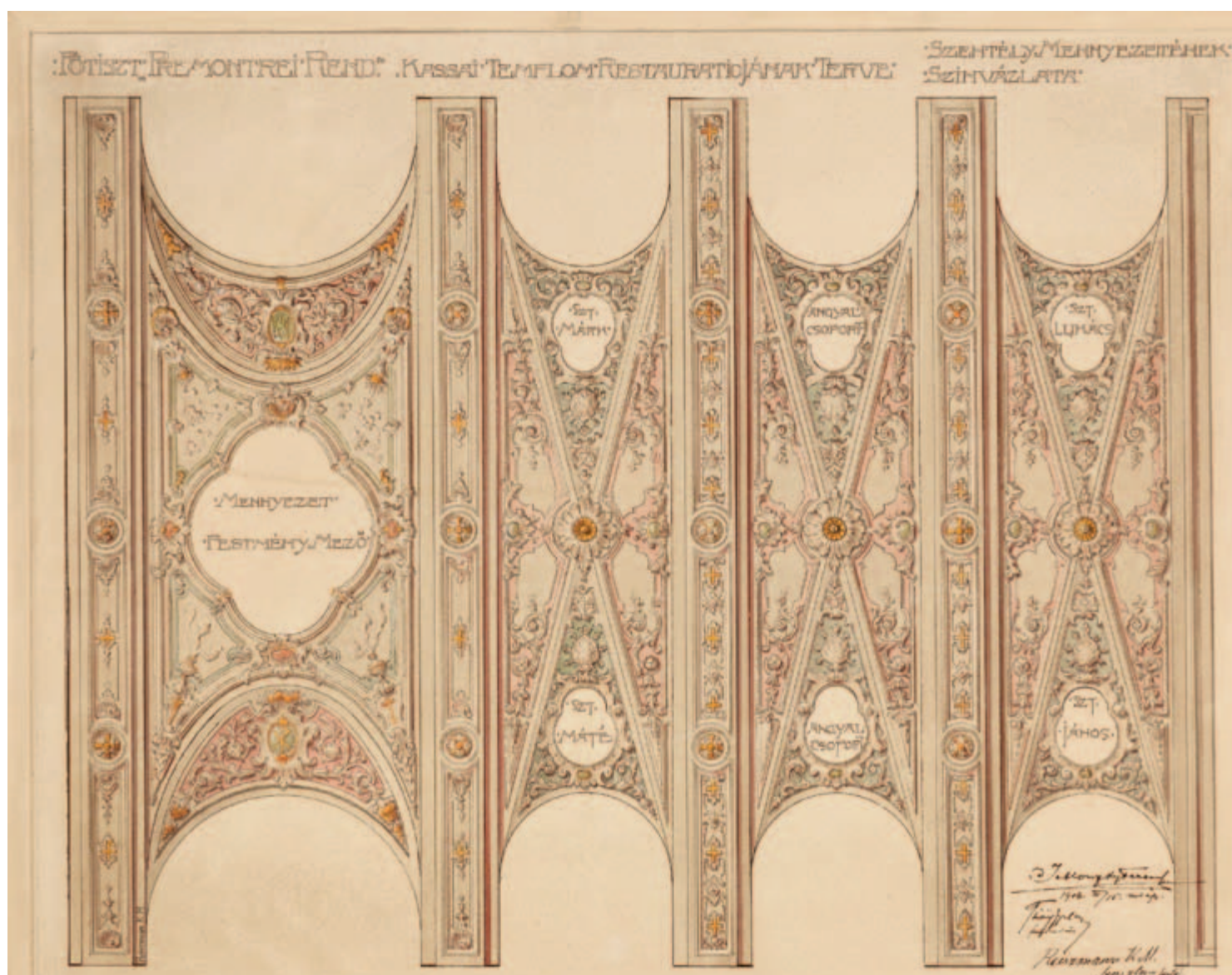
KÉPESZTÉSEZEL. ORZSÁG GYORULTJÁNAK



Létszámjegyzék
m. építészet. 1871.

F. J. J. J.

Reverend H. M.
Létszámjegyzék



többi vagyonának sorsára jutott. A magyar katolikus vallás és tanulmányi alapok keletkezésének története erre nézve biztos adatokkal szolgál.

Templomunkat a jezsuita rend eltörlésétől kezdve hivatalosan akadémiai templomnak (Ecclesia Academica Canoviensis) nevezték s az akadémia lelkészeinek gondozására bízták. Így volt ez 1811 után is, amidőn a premontrei kanonokrend a gimnázium és az akadémia bölcséleti karának vezetését átvette azzal a különbséggel, hogy ezentúl az akadémia és premontrei rend közösen használták és gondozták a templomot [...].

Érdekes Répássy József jászóvári prépostnak a magyar királyi helytartótanács 1864. évi nov. 11-én kelt 84807. számú leirata

alapján a templom fenntartására vonatkozó ugyanazon helytartótanács-hoz intézett jelentése (Pest, 1865. nov. 18.): »A mi pedig különösen a kassai akadémiai templomot illeti, az 1854-ik évet megelőző korszakban sohasem volt a premontrei rend, hanem a kassai püspökségnek kezelése alatt.« S alább: »a kassai akadémiai templom fenntartásának kötelezettsége rendemet eddig nem terhelte s amennyiben a nagyméltóságú magyar királyi helytartótanács jelenleg azt a fenntartás terhével kívánná átadottnak tekinteni ezen óhajtnak az 1802-ik évi visszaállítási okmány álláspontjából kiindulva csak az esetben felelhetnék meg, ha a kérdéses templom nekem tökéletes jó állapotban adatott volna által. Ez azonban nem történt, mivel a templom épülete legutóbb történt átadáskor oly hiányos állapotban volt és van jelenleg is, hogy a bevezetésben érintett költségvetési okmányok szerint annak teljes helyreállítására, jó karba helyezésére 11468 forint 64 korona kívántatik.« [...] Ez a 41 évvel ezelőtt sürgetett helyreállítás mostanáig sem történt meg, csak apróbb reparációk, toronyépítés és lebontás kétszeri újra fedése eszközöltetett kisebb részben a templom csekély vagyonából, nagyobbbrészt azonban rendem áldozatkészségével.

«12. Jablonszky Ferenc-Túry Gyula-Reiszmann K. Miksa:

A kassai premontrei templom restaurálási terve – keresztmetszet az orgonakarzat felé, 1906 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 8743

13. Jablonszky Ferenc-Túry Gyula-Reiszmann K. Miksa:

A kassai premontrei templom restaurálási terve – a mennyezet színvázlata, 1906 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 8735a

Premontrei rend történetéből vett tárgyú falfestmények ára 1600 kor. összesen 9,600.00 kor.

Összegzés:

1. Építési munkák összesen a tornyok és az azokkal összefüggésben levő homlokzatok kiképzése nélkül; de a homlokzati javításokkal együtt	119,100.00 kor.
2. Templom hajó egyszerűbb és a szentély gazdag kifestési munkái összesen	15,000.00 "
3. A kifestés művészi részeitnek költségei összesen /a 6 drb. kápolna falfestmény nélkül:/	20,000.00 "
<i>A. Az egyszerűbb restauráció költségei mindössze:</i> 154,100.00 kor.	
<i>B. Teljes restauráció költségei:</i>	
1. az egyszerűbb restaurációja	154,100.00 kor.
2. A hosszahajó gazdagabb kifestését járó különbözet összesen	5,000.00 "
3. Mellékkápolnák falmezőinek festményei összesen	9,600.00 "
4. Tornyok kiépítése összesen	30,000.00 "
<i>B. Teljes restauráció költségei mindössze:</i> 198,700.00 kor.	

Miután a főtisztelendő Premontrei rend megtisztelő meghívásából kifolyólag terveinket és előterjesztésünket benyújtjuk, kérjük azokat részletes tárgyalás alapjául kivételre elfogadni.

Budapest, 1906. évi március hó 15-én

Túry Gyula sk. festőművész	Jablonszky Ferenc sk. műépítész
	Reiszmann K.M. sk. templom festő.

Ma a templom minden vagyon nélkül van: összes szükségleteiről a premontrei rend gondoskodik, amely a templomnak szükségszülte fenntartója ugyan, de nem kegyura. Nagyméltóságú Miniszter Úr! Mint a kassai premontrei főgimnázium fenntartója s a rend főpapja első sorban kötelességemnek ismerem a kezdeményező lépést megtenni arra, hogy e történelmi emlékekben gazdag országos műemlék a romlástól megóvassék és stílszerű fényében mielőbb helyreálljon. Ez vezérelt arra, hogy a templomot szakértő férfiakkal megvizsgáltassam s helyreállítására és kiépítésére nézve tervet és költségvetést készíttsek. E szakértők: Jablonszky Ferenc műépítész, Túry Gyula festőművész és Reiszmann K. M. templomfestő, akik a templomot az elmúlt 1905. évi március havában együttesen megvizsgálták, pontos felméréseket és felvételeket eszközöltek s a stílszerű helyreállításra, a tornyok kiépítésére és a művészi kifestésre vonatkozólag tervrajzokat s a tervmagyarázat kapcsán általános költségvetést készítettek s azok elfogadását kérik a részlettervek és részletes költségvetés elkészítésének alapjául (10–14. kép).

A tervrajzokat s a tervmagyarázat másolatát egyidejűleg a Műemlékek Országos Bizottságához küldöm fel azzal a kérelemmel, hogy azokat szakszerűleg megbírálván Nagyméltóságodhoz véleményes jelentést terjessze föl s ha a stílszerű helyreállítás tervezetét megfelelőnek találja, annak kivételére nézve erkölcsi és saját hatáskörében anyagi támogatást nyújtani szíveskedjék.

Magát az eredeti tervmagyarázatot van szerencsém Excellenciádnak mellékelten bemutatni a következő tiszteletteljes észrevételeim kapcsán.

1. A templom külső és belső teljes helyreállítását, művészi kifestését s a tornyok kiépítését a fentebb említett vállalkozók tervei szerint jónak és szükségesnek tartom. Egyelőre elegendő lehetne ugyan csupán a templom belsejének stílszerű restaurálása, de országos műemlékről lévén szó, melyekben hazánk amúgy sem valami nagyon bővelkedik, kár volna csak fél munkát végezni s a tornyok kiépítését pl. későbbre halasztani. Az egyszerre történendő megoldás célszerűbb, megnyugtatóbb és aránylag jutányosabb is.

2. A tervek és költségvetésnek a részletes tárgyalások alapjául leendő elfogadását a műemlékek országos bizottságának javaslatától függő dolognak tartom s éppen azért egyidejű beadvánnyal fordultam hozzá s kérelmemhez jelen tiszteletteljes emlékiratom másolatát csatolom.

3. A teljes helyreállítás vállalati költsége általános számítás szerint 198.700 koronában van megállapítva. Ezt is a műemlékek országos bizottsága lesz hivatva felülbírálni. A magam részéről csak azt jegyzem meg, hogy a helyreállítási munkálatok felvétele óta a templomot újra kellett fedetnem, így tehát az a címen kivetett 7500 korona költség elesik.

4. Az I. f. alatt javasolt keramit, vagy mozaik padlólapok helyett műkölapokat kívánok, melyek a kassai dóm példája szerint igen jól beváltak s tisztán tarthatók.

5. A főoltártest kőépítmény s nézetem szerint csak a lépcsőzete és az oltár ornamentika lesz egészen újra készíten-

dő. E ponton is megtakaríthatni 2000 koronát.

6. A központi rendszerű fűtőkályhák mellőzhetők, annál is inkább mivel a fűtés egy újabb jelentékeny fenntartási teher az amúgy is kegyúr nélküli templomra. E címen is megtakarítható 3000 korona.

7. A művezetés, tervezés, felügyelet, utazás költségeire 20 ezer korona aránytalanul sok. Véleményem szerint e címen 10 ezer korona bőven elég.

8. A szentélyelzáró famellvéd ép állapotban van, azt én nem cserélném ki, legfeljebb megfelelően tataroztatnám, vagy ha stílár szempontból kicserélendő volna az újat is fából készíttetném maximálisan 3000 korona költséggel.

9. A főoltárkép szintén megmaradhatna, legfeljebb átfestendő (újra keretezendő) volna maximálisan 2000 korona költséggel. Megtakarítás e címen 18 ezer korona.

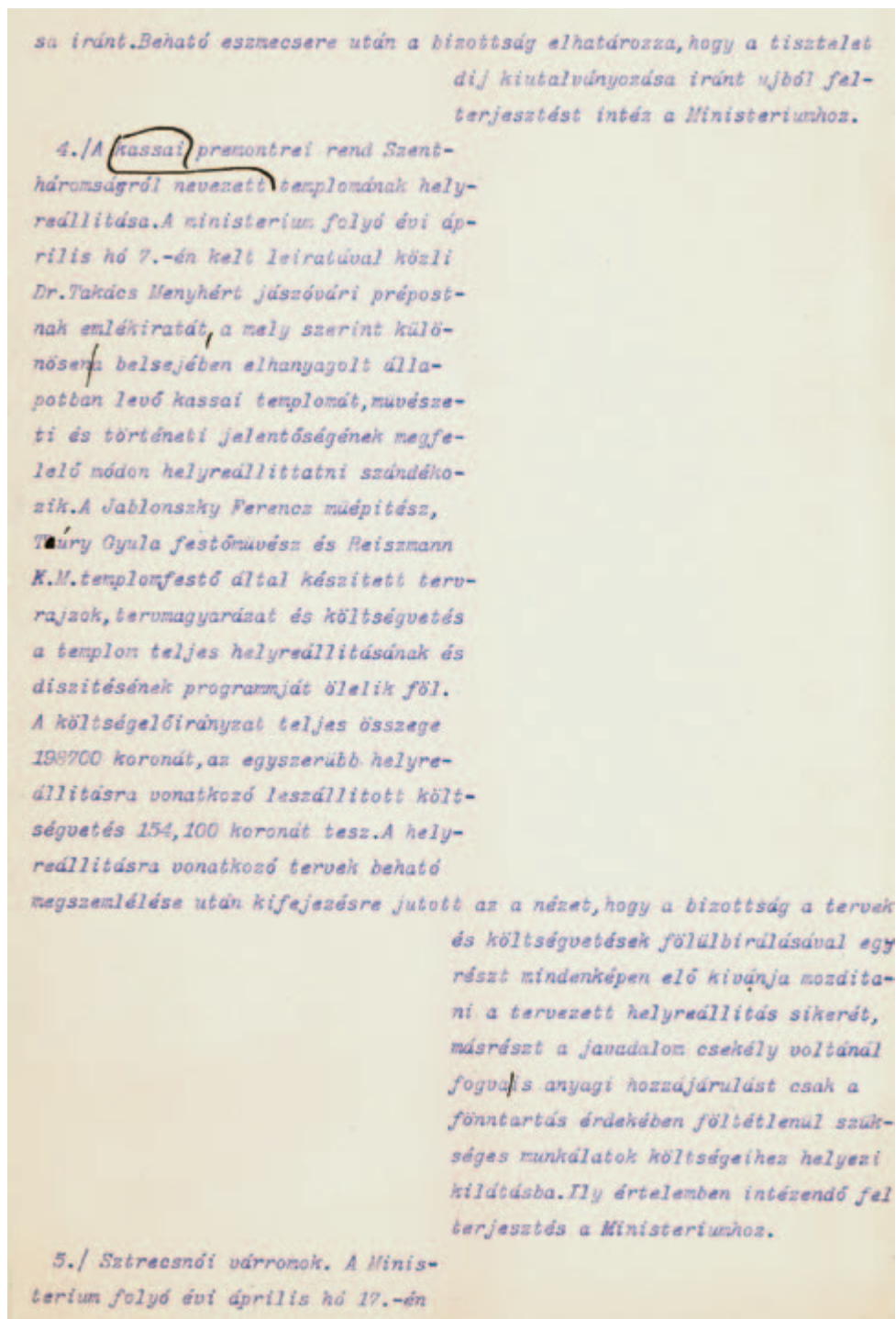
10. A mellékoltárok ornamentális részeinek megújításáról s a fő és mellékoltárok felszereléséről (feszületek, gyertyatartók, kánontáblák stb.) a költségvetésben szó sincsen: nincsen szó a mellékoltárok pódiumáról s a helyreállítandó szószekekről. E címen 10 ezer koronát javaslok a költségvetésbe fölvenni.

Összefoglalva eme számításaimat s tekintetbe véve az általam javasolt módosításokat, illetve elhagyásokat, a teljes helyreállítás költségei 30.500 koronával kerülnének kevesebbe, mint ahogy azt a költségvetés megállapítja; összesen 168.209 koronába.

E tekintélyes összeg állami fedezetet találhatna az esetben, ha tiszteletteljes indítványom a Rákóczi hamvak elhelyezését illetőleg elfogadtatnék. E kedvezőbb esetben tisztelettel kérném Excel-

« 14. Dr. Takács Menyhért jászóvári prépost ún. emlékirata. Költségvetés | MÉM MDK, Tudományos Irrattár, MOB iratok 1906/150.

15. Meiszner Miklós bizottsági titkár jegyzőkönyvének részlete | MÉM MDK, MOB iratok 1906/185.



lenciádat méltóztassék a teljes helyreállításra kért összeget az 1907. évi állami költségvetésbe fölvételni.

Föltéve azonban azt, hogy a Rákóczi hamvak elhelyezése dolgában történt döntés most már meg nem változtatható, úgy tisztelettel javaslom Nagyméltóságodnak a következőket:

Tekintve azt, hogy a kassai Szentháromság templom most már a premontrei rendtől s az általa fenntartott főgimnáziumtól el nem választható s hogy úgy rendem, mint a tanuló ifjúság a templomot a mindennapos istentisztelet céljaira folytonosan használja, bár nem vagyok annak fenntartó kegyura, vallásos és hazafias érzelmeimtől indítva a teljes helyreállításra rendem képviselétével egyetértőleg préposti javadalmam pénztára terhére összesen harmincezer koronát megajánlok s ez összeget 3 év alatt 10 ezer koronás részletekben lefizetni hajlandó vagyok.

A hiányzó 136 ezer koronáról Excellenciád kegyeskednék gondoskodni és pedig amennyiben a templomnak patrónusa nincsen, nagyobb részben a vallás alapból s

amennyiben országos műemlékhelyreállításáról van szó, kisebb részben a műemlékek országos bizottsága útján államsegélyből.

Nagyméltóságú Miniszter Úr! A fentiekben voltam bátor összefoglalni azokat a legfontosabb adatokat, melyek templomunk történetére vonatkoznak. Igyekeztem igazolni a teljes restauráció elodázhatatlan szükségét s rámutatva ennek lehető módzataira. Emlékiratom végére jutván tisztelettel és teljes bizodalommal ajánlom azt a fontos ügyet Excellenciád kegyes jóindulatába, hogy egy fényes történelmi múlttal bíró országos műemlék s az istentisztelet és vallásos nevelés céljaira rendelt szentegyház a fokozatos romlástól megóvatván régi fényében és díszében helyreálljon. Ismételten kérem Excellenciád kegyes és hathatós támogatását.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletemet őszinte nyilvánítását. Jászóvárban, 1906. évi március hó 30-án

Dr. Takács Menyhért
prépost és főpap”

A Forster Gyulának írt levélben pedig a következők olvashatók:

„Méltóságos Elnök Úr!

A premontrei rend és főgimnázium használatában levő kassai Szentháromság templom elodázhatatlan helyreállításra szorult. Hogy ez a helyreállítás az országos műemlék történelmi nevezetességének és műbecsének megfelelően történhessék, a másolatban tisztelettel idecsatolt emlékirattal fordultam a nagyméltóságú vallás és közokta-

tásügyi magyar királyi miniszter úrhoz. Tiszteletteljesen hozom továbbá Méltóságodnak, mint a műemlékek országos bizottsága elnökének becses tudomására, hogy Jablonszky Ferenc műépítész, Túry Gyula festőművész és Reiszmann K. M. templomfestő által a restaurálásra nézve terveket készíttettem, melyeket a fent tisztelt bizottság címére egyidejűleg postára adtam. E tervek magyarázatát s a vele kapcsolatos általános költségvetését másolatban van szerencsém ide zární, tisztelettel kérve Méltóságodat s a műemlékek nagytekintélyű országos bizottságát, hogy a terveket és költségvetést megbírálni s azokról közvetlenül a Vallás és Közoktatásügyi miniszter úrhoz jelentést tenni, engem pedig, ki magam is tölem telhető áldozatkészséggel kívánok e becses műemlék helyreállításához hozzájárulni, buzgó törekvéseimben erkölcsi és anyagi támogatásban részesíteni méltóztassék.

Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletemet őszinte nyilvánítását.

Jászóvárban, 1906. évi április hó 3-án

Dr. Takács Menyhért
prépost

Tervmagyarázat
a Főtisztelendő Premontrei Rend kassai temploma restauráció munkáiról.

Alulírottak az 1905. évben nyert megbízatásuknak eleget tettek és a fenti templom stílszerű és gyökeres restaurációjára vonatkozó feltételeiket, terveiket, javaslatukat, számítás kapcsán mellékelten csatolják.

Vezérelvül tekintettük azt, hogy a templom restaurációja által jellegéből és eredetiségéből semmit se veszítsen és amennyiben helyenként folytatólagos kiépítés volna szükséges, mint pl. a tornyoknál, a szentélyben, valamint a hosszahajóban stb. az mind úgy formailag, mind pedig színezésben a meglévővel tökéletes összhangba jöjjön.

A templomnál teljesítendő munkák három részből állnak úgy mint,



1. Építészeti, építkezési és felszerelési munkákból.
2. Templom belsejének kifestéséből.
3. Festőművészeti részből.

[...]

Miután a főtisztelendő Premontrei rend megtisztelő megbízásából kifolyólag terveinket és előterjesztésünket benyújtjuk, kérjük azokat részletes tárgyalás alapjául kivitelre elfogadni.

Budapest, 1906. évi március hó 15-én

kiváló tisztelettel

Tury Gyula sk.
festőművész

Jablonszky Ferencz sk
műépítész

Reiszmán K. M. sk.
templomfestő



Mi történt ezt követően a prépost kérésére (15. kép)? A bizottság 1906. április 25-én tárgyalta a felterjesztést. Ez alkalommal elhangzott, hogy anyagi támogatást csak „a fönntartás érdekében föltétlen munkálatok” költségeihez adhat. Több neves MOB tag is a helyszínen járt, és felméréseket készített, költségvetéseket írt a szolidabb helyreállítás érdekében. Gróh István¹³ beterjesztette a templom belső díszítésének költségvetését, melyet „a meglevő műemlékek egykori formáinak felhasználásával” kívánt eszközölni. Sztéhlo Ottót,¹⁴ a MOB másodépítészét bízták meg a legszükségesebb munkák költségvetésének elkészítésével, és a csonka tornyokra építendő, az épületével stílusával megegyező toronysisakok terveinek bemutatásával (16. kép). Sztéhlo egy kisszebeni újáról szóló jelentésében, 1907. március 18-án a következőket írta: „Ez utammal kapcsolatban 15-én a kassai premontrei templom tornyának hajdani sisakformája iránt Kassán kutatásokat tettem, minek eredményéről Skálnik (ezelőtt Letzter)¹⁵ kassai fényképésznél néhány régi lemezről veendő másolatok beérkezése után lesz szerencsém a tekintetes bizottságnak jelentést tenni.”¹⁶ Takács Menyhért prépost 1907 áprilisában közölte a bizottsággal, hogy a 30 000 koronát egyrészt a Vallásalap hathatós anyagi támogatásának reményében ajánlotta fel, másrészt abban bízva, hogy a restaurálás „nem csupán a templom belsejének legszükségesebb tatarozására” szorítkozik, „hanem a templom műbecsének, történelmi nagy jelentőségének és nemes rendeltetésének megfelelő lesz.” Ezért „kénytelen vagyok ajánlatomat visszavonni s a stílszerű helyreállítás, a teljes tatarozás és kifestés s az ornamentális dolgok megújítása ügyét ak-

« 16. Letzter Lázár Simon: A kassai premontrei templom távlati képe, 1875

17. Petrik Albert: A kassai premontrei templom nyugati homlokzata, 1910 | MÉM MDK, Fotótár, ltsz. 084.996P



korra halasztani, amidőn majd a magas kormány áldozatkészségét kieszközölnöm sikerül, nehogy fele munkát végezzünk, amelynek anyagi terhét háromnegyed részben maga a premontrei rend viselné a voltaképpeni kegyúr hozzájárulása nélkül. Inkább maradjon a templom még egy ideig jelenlegi állapotában, mintsem hogy negyvenezer koronát ráköltünk s még kiáltóbb legyen a teljes restaurálás szükségessége, mint most. Így nem érhetünk el célt.”¹⁷ – írta a prépost. A bizottság 1907. május 7-én kelt válaszában sajnálattal vette tudomásul a döntést: „Bizottságunk iparkodott ebben a szűkebb keretben is a Méltóságod által óhajtott cél felé közeledni és a műemléki szempontból kívánatos munkálatok költségeihez 10 000 korona hozzájárulást hozott javaslatba, melyen túl azért nem mehettünk, mert mint Nagyságod előtt is ismeretes a VKM miniszter úr m. évi július 28-án 44338 sz. alatt kelt leiratában kijelentette, hogy a helyreállítás terve a Nagyságod által megajánlott 30000 koronás kereten túl nem terjeszthető.” (17. kép).

Takács Menyhért 1910-ben, három évnyi hallgatás után a templom helyreállítására vonatkozó tárgyalások felújítását kérte. Elképzelése szerint a helyreállítást a Jablonszky-féle terv alapján, „mely a Műemlékek Országos Bizottsága által felülbírálv s a fölösleges ornamentek, freskók, új oltárképek stb., elhagyásával egyszerűsítve” lehetett volna véghez vinni. Takács prépost értesítette a bizottságot, hogy a terve-

ket Jablonszky mérnök fogja beterjeszteni. Azonban hamarosan kiderült, hogy azok már 1906 óta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban voltak, ezért a bizottság kérte a visszaküldésüket.

1911. június 30-án Forster Gyula elnök értesítette Takács főapátot, hogy sem a terveket, sem a költségvetést mindeddig nem kapták meg, így érdemi lépést az ügyben nem tehetnek. A jászóvári prépost 1911. augusztus 20-án tudatta a bizottsággal, hogy felszólította Jablonszky Ferenc műépítész a tervek és a költségvetés megküldésére, egyúttal felkérte, hogy a „tervezetben ajánlott s könnyen mellőzhető festő-ornamentikát (freskók, új oltárképek) egyszerűen elhagyni s a drága költségvetést lehetőleg felényire redukálni szíveskedjék.” A bizottság viszontválaszában úgy határozott, hogy a „templom homlokzatán mindazok a változtatások, amelyeket a Jablonszky-féle terv feltüntet, feltétlenül mellőzendők és a tornyok sisakjainak

18. Benczúr Gyula: Kassa látképem, 1856 | Nyíregyházi Jósa András Múzeum, Itsz. K. 54.50.

» 19. A kassai premontrei templom belső tere a szentély felé, 1910-es évek | MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 000.748P



kiképzése sem a bemutatott terv szerint, hanem azoknak az 1875. évben történt pusztulását megelőző formája alapján eszközlendők, esetleg némi változtatásokkal, mire nézve a Benczúr Gyula tanár által a régi sisakokról készített rajz nyújt tájékoztatást.”¹⁸ (18.kép).

A bizottság 1913-ban Benczúr Gyulát, Möller Istvánt¹⁹ és Schulek Frigyes²⁰ küldte ki a helyszínre, és kérte, hogy jelentésükben hozzák meg döntésüket. Sztehlo Ottó módosított terveit 1914-ben elfogadta a bizottság, majd értesítette a prépostot, hogy „a jelenlegi viszonyok és nevezetesen a vasúti szállítás nehézsége és bizonytalansága miatt – őszinte sajnálatunkra – de le kell mondanunk arról, hogy a nagyméretű tervrajzokat Méltóságodnak bemutatassuk”. A tervnél „a műemléki jelleg és a gyakorlati szükséglet szigorú szem előtt tartásával” figyelembe vette a bizottság a főapát 1913. december 19-én megküldött intencióit, aki szerint a különböző ala-

pokból a teljes összeget az adott helyzetben nehezen lehetett volna biztosítani, miért is a rend által rendelkezésre álló összegből csak a legégetőbb munkák lehettek volna foganatosíthatók. Ezért a munkák 1916-ban, a háború befejezése után történő megkezdését javasolta. A bizottság 1915. február 16-án tartott ülésén a kérésnek helyt adott és a munkák megkezdését 1916-ra halasztotta (19–24. kép).

Jó pár év eltelt, mióta Takács Menyhért prépost elküldte levelét a minisztériumnak és a Műemlékek Országos Bizottságának, hogy temploma teljes felújítást nyerjen. Talán kicsit macacs is volt, talán valamivel többet szeretett volna, mint amit az idő, a pénz vagy éppen az aktuális helyzet megengedett számára. De elszánt volt, kitartó és próbálta legjobb tudása és elképzelése szerint, valamint nem utolsósorban szakemberek bevonásával is alátámasztani igényét. Megoldani a több évtizede húzódó helyreállítás problémáját.



20. A kassai premontrei templom belső részlete, 1910-es évek | MÉM MDK, Fotótár, Itsz. 000.749P

» 21. Sztehlo Ottó: A kassai premontrei templom helyreállítási terve – nyugati homlokzat, 1910-es évek, | MÉM MDK, Tervtár, Itsz. K 13549



A prémontréi temploma Kassán.

Kassán



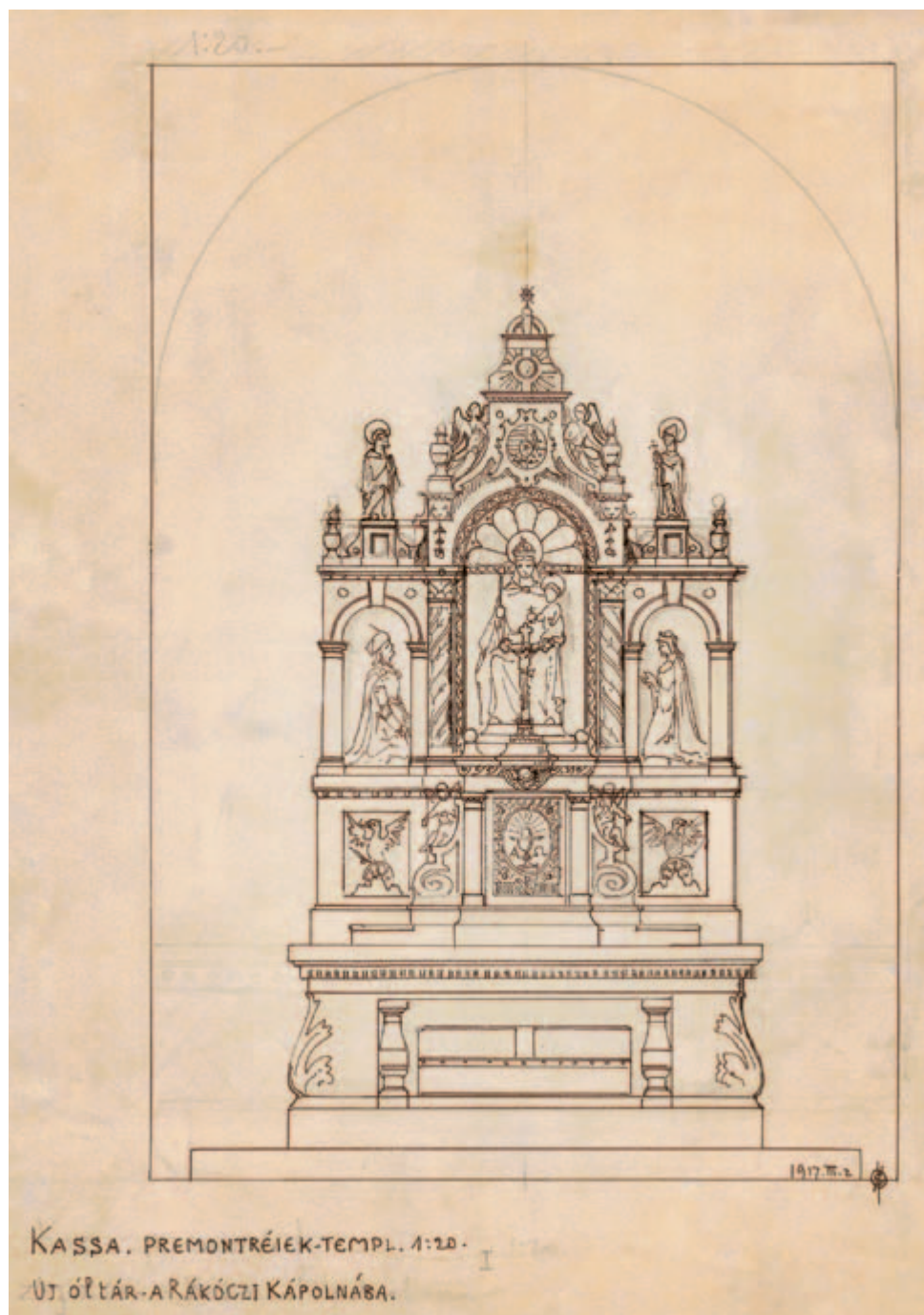
22. Sztehlo Ottó: A kassai premontrei templom nyugati homlokzata – tanulmányterv, 1913, 1916 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 5506

» 23. Sztehlo Ottó: A kassai premontrei templom távlati képe, 1919 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 5358



KASSA-PREMONTRÉIEK TEMPLOMA.

Székelő O.
BUDAPEST 1910. XII.



24. Sztéhló Ottó: A Rákóczi-kápolnába szánt új oltár terve, 1917 | MÉM MDK, Tervtár, ltsz. K 5379

JEGYZETEK

1. | Jablonszky Ferenc (Pest, 1864. december 10. – Budapest, 1945. március 23.), építőművész. 1889-ben szerzett diplomát a Királyi József Műegyetemen. Főbb művei közé tartozik az alsólendvai Járásbíróság (1904), a beregszászi Királyi Törvényszék (1909), a szerencsi Királyi Járásbíróság (1908), a budapesti Közpon-

ti Királyi Járásbíróság épülete (1912), valamint a Gyorskocsi utcai Pestvidéki Törvénykezési Palota (1913).

2. | Túry Gyula (Cegléd, 1886. július 14. – Budapest, 1932. december 9.), festőművész. Budapesten, Bécsben és Münchenben tanult. Lotz Károly hagyományait követte, számos templom számára festett falképeket és oltárképeket.

3. | Reiszmann Károly Miksa (Neustadt, 1856. – Budapest, 1917.), festőművész. Tanul-

mányait Lipcsében, Berlinben, Bécsben és Münchenben végezte. 1893-tól a Nemzeti Szalon és a Műcsarnok kiállításain is szerepelt.

4. | Dr. Takács Menyhért, eredeti nevén: Takács Ferenc János (Sátoraljaújhely, 1861. szeptember 3. – 1933. november 29.), premontrai szerzetes. 1879-ben lett a jászóvári premontrai rend tagja. A kolozsvári tudományegyetemen 1886-ban klasszika-filológia szakos tanári, majd 1891-ben böl-

cseleti doktor oklevelet szerzett. 1923-ban megalapította a Gödöllői Premontrei Intézetet. Itt temették el. Sírhalma Fadrusz János Krisztus a keresztfán című alkotásának bronz másolatát helyezték el.

5. | Kertész Károly Róbert (Budapest, 1876. június 9. – Budapest, 1951. augusztus 28.), építész. A Királyi József Műegyetem tanársegédje, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyik vezető tisztviselője, később ál-

lamtitkára volt. 1922–1933 között Műemlékek Országos Bizottsága elnökhelyetteseként tevékenykedett.

6. | Somlyói Báthory Zsófia (Somlyó, 1629. – Munkács 1680. június 14.), II. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége.

7. | KERTÉSZ K. Róbert: Rákóczi és bujdosó társai hamvainak elhelyezése. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, 25. 1906. 282–283.

8. | Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban: MÉM MDK), Tervtár, ltsz. K 5355. – Vö.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1880/23.

9. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1906/150.

10. | Wick Béla: *Kassa régi sír emlékei XIV–XVIII. század*. Košice, Szent Erzsébet-nyomda, 1933.

141.: „Ezután családja körében a sárosi Zborón élte napjait, ahol 1676. július 6-án 31 éves korában váratlanul elhunyt, özvegyén kívül két gyermeket, a négyéves Juliannát s a három hónapos Ferencet hagyva hátra. Tetemét 1677. augusztus 17-én fejedelmi gyászpompával hozták Kassára, ahol a jezsuiták számára, anyja Báthory Zsófia bőkezűségé-

ből 1671. óta épülő templom sírboltjába helyezték. Ekkor vitték a temetési menetben a máig is fönmaradt, mintegy ölnyi magasságú epitáfiumot.”

11. | Tali és szécsiszigeti Thaly Kálmán (Csép, 1839. január 3. – Zablát, 1909. szeptember 26.), költő, író, történész, tiszteletbeli bölcsészdoktor, az MTA tiszteletbeli tagja, országgyűlési képviselő.

12. | Santa Maria Gloriosa dei Frari, ferences templom Velenében.

13. | Gróh István (Nagyberezna, 1867. június 2. – Budapest, 1936. március 16.), iparművész, művészeti író. Székely Bertalan és Lotz Károly tanítványa volt. 1896-tól az Iparművészeti Iskola tanára, 1917-től 1926-ig igazgatója volt. A MOB rendes tagja, aki a középkori falfestmények felkutatásával és másolásával is foglalkozott. Lásd: MÉM MDK, Tervtár, falképmásolatok gyűjteménye.

14. | Sztéhlo Ottó (Dobsina, 1851. december 10. – Budapest, 1923. június 19.), építész. Sztéhlo András dobsinai evangélikus lelkész negyedik gyermeke. 1868–1874 között a Királyi József Műegyetem építész hallgatója volt. 1894-től a MOB másodépítésze, 1902-

tól 1923-ig pedig kinevezett rendes tagja volt.

15. | Letzter Lázár Simon (1840. február 20. – Kassa, 1911. július 8.), fényképész, vésnök. 1856-ban kezdett fényképezni Kassán. 1860-ban a Hauptgasse (Fő utca) alatti műtermét az akkor legkorszerűbbnek számító berendezéssel látta el. Csaknem fél évszázadon keresztül működött, majd az 1900-as évek elején adta át a Skalník és Fia cégnek.

16. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1907/216. A felvétel nem került be a MÉM MDK fotótárának gyűjteményébe. A templomról 1875-ben készült fényképfelvételt közöl: Zdeněk NĚMEC–Jozef DUCHOŇ–Kristína RYBÁROVÁ: *Košice 1780–1918*. Košice, Pergamen, 1994. 27. Köszönettel tartozom Krcho Jánosnak a fényképfelvétel megküldéséért.

17. | MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB iratok 1907/278.

18. | Benczúr jól ismerte a templomot, mert a kassai premontreieknél végezte tanulmányait és ott érettségizett. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum gyűjteményében őrzött, 1856-ban készült grafikán jól látszik a templom tornya. Köszönettel tartozom

a múzeum igazgatójának a grafika közlésének engedélyezéséért.

19. | Möller István (Mór, 1860. április 9. – Budapest, 1934. szeptember 30.), a MOB építésze, műegyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Nevéhez fűződik a vajdahunyadi vár, a gyulafehérvári székesegyház, a pécsi ókeresztény mauzóleum, valamint a zsámbéki premontrei templomrom helyreállítása. Műemlékfelmérései kapcsán felhívta a figyelmet a tudományos dokumentálás fontosságára. Hagyatéka a MÉM MDK gyűjteményében található.

20. | Schulek Frigyes (Pest, 1841. november 19. – Balatonlelle, 1919. szeptember 5.), építész. Akadémiai tanulmányait Bécsben Eduard van der Nüllnél, majd Friedrich von Schmidtnél, a bécsi neogótikus városháza építőjének mesteriskolájában végezte, egyebek közt barátjával, Steindl Imrével együtt. 1872-ben a MOB építésze lett. Nevéhez fűződik egyebek mellett a visegrádi Salamon-torony, valamint a budavári Mátyás-templom helyreállítása. Egyedi alkotásai közé tartozik a szegedi „kakasos” református templom, illetve a János-hegyi Erzsébet-kilátó is.

BUDAY PÉTER

A selmecbányai Szent Katalin-templom

Mudrák Attila fotói

Selmecbánya központjában, az Óvár alatt található Szent Katalin-templom a magyarországi késő gótikus építészet egyik kiemelkedő alkotása, s a bányaváros egyetlen, csaknem eredeti állapotban fennmaradt, középkori egyházi épülete. Létrejötté kapcsolatba hozható a Szentháromság tér 15. századi rendezésével, építtetői az előkelő bányapolgárok soraiból kerültek ki. A templom közvetlen szomszédságában a késő középkorban még egy szakrális épületet emeltek, a városháza Szent Anna-kápolnáját. A csarnoktemplom típusát példázó egyháznak elhelyezése, főtengelyének északnyugati-délkeleti tájolása a város e részének akkoriban kibontakozó, vagy már létező beépítésére és az azt befolyásoló útvonalakra reagált.

A hajó és a sokszögben záródó, a hosszházával megegyező szélességű szentély egyetlen, hálóboltozattal fedett teret alkot. Ebbe a központi térbe a hajó nyugati oldalán három, keleten pedig két, támpillérek közé helyezett kápolna nyílik. A történelmi Magyarország viszonylatában ritkaságnak számít az ilyen megoldás. Egyetlen, ma ismert hazai párhuzamát a pécsi püspökvár régészeti ásatások során feltárt Aranyos Mária-kápolnája mutatja.

A Szent Katalin-templom épületének és kőfaragványainak előképeit a dél-német, illetve dunamenti bajor és osztrák környezetben szokás keresni. Előképeit Hans von Burghausen és köréhez tartozó épületek alkotják. Kápolnákra emlékeztető formáját a homlokzatok és a belső tér egysége jellemzi. A hajó és a szentély boltozatának esetében is kimutathatók a selmecbányai templom kötődései az 1500 körüli bajor és osztrák emlékekhez. Az ismétlődő, egymást részlegesen átfedő hatágú csillagok sora, amely a selmeci hálóboltozatot jellemzi, Hans von Burghausen művein jelentkezik először. Míg a kápolnákat különböző motívumokat variáló hálóboltozatokkal látták el, az északi karzat konzervatívabb keresztboltozat-mezőkön nyugszik. A bányavárosi példával szoros rokonságban áll a késmárki Szent Kereszt-plébániatemplom főhajójának boltozata. A bakabányai Szent Miklós-templom déli (fő)hajó-boltozatának mintája, melynek közvetlen előképét a Szent Katalin-templomban vélték felismerni, valamivel gazdagabb, gyámkövei azonban egyszerűbbek.

Templomunknak három kapuja van. A városháza felé nyíló nyugati és a keleti portál igényesebb kialakítású, mint a térre néző északi, melyet ma reneszánsz előcsarnok

takar. Albert Leixner, aki az 1970-es években kutatta az épületet, rámutatott, hogy a templom építése során bizonyos módosításokra kerülhetett sor. Leixner szerint a bejáratokhoz előcsarnokokat terveztek, kérdéses azonban, hogy ezek megvalósultak-e. Mindhárom kapu a karzat alatti térbe vezet, a nyugati és a keleti bejárat pedig a kápolnák sorát zárja le. A selmecbányai kapuk a figurális portálok fejlődési vonalának késői példái, egykori vagy talán csak tervbe vett szobrászati díszükre utalhatnak az északkeleti bejárat archivoltján szemlélhető baldachinok. Vitatható, volt-e a kapu(k)nak timpanonja. Több késő gótikus példából kiindulva arra következtetünk, hogy a timpanon helyén mérműves ablakot alakítottak ki, így biztosítva a karzat alatti tér jobb megvilágítását. Ezzel kapcsolatban Štefan Oriško nem tartja kizártnak a mai keleti bejárat feletti ablak másodlagos elhelyezését, ami eredetileg



tehát a kapu részét képezhette. (Megemlítendő, hogy a templom ablakainak mérműveit az 1900-as évek elején restaurálta a besztercebányai Horn Lajos-féle kőfaragó vállalat. Számláinak tanúsága szerint a kőrácszatok egy részét ekkor újakra cserélték.)

A templom központi terében látható figurális gyámkövek formai szempontból két csoportba oszthatók. Az elsőt a szentélyben lévő, Krisztus kinszenvedésének eszközeit tartó angyalalakos konzolok képviselik. Az Arma Christi motívumai ismételtelen megjelennek a szentély nyugati falán látható, nagyméretű Utolsó ítéleten, jelképes összefüggést teremtve a szobrászati elemek és a festmény között. Elhelyezésük miatt külön figyelmet érdemel két, Veronika kendőjét tartó angyal. Az említett motívum a szentély mindkét oldalán megismétlődik, mintegy jelezve a szentély és hajó között hiányzó diadalív helyét. A szentély konzolalakjai meglehetősen sematikusak, s ugyanez jellemző a hajó Szent Borbálát és Katalint ábrázoló gyámköveire is. Más mester(ek) munkájára utalnak a hajó északi részének konzoljai. Az iratszalagos, attribútumok nélkül mintázott figurák kidolgozása az előbbiekkal összehasonlítva részletesebb, gesztusaik és arckifejezésük egyéninek tűnik, olyannyira, hogy Katarína Biathová és Viera Luxová konkrét személyek arcmásait sejtette bennük. Štefan Oriško helytállóbbnak tűnő véleménye szerint a késő gótikára jellemző, tipizált alakokról van szó. Nem tartja valószínűnek szakrális és világi személyek ilyen fajta jelenlétét egy templom ikonográfiai kontextusában. Az északi konzolok alakjait inkább bibliai személyeknek véli. Nézetét alátámasztja az egyes figurák alatt megjelenő fodros ív vonal, amely a középkorban általában a mennyei szférára utalt. A hajó északnyugati gyámkövei a 15–16. század fordulóján a bányavárosokban dolgozó műhely munkásságához köthetők. Az északi kapu konzolfigurái egy Körmöcbányán is kimutatható mester alkotásai. A kápolnáknak - egy kivételével - nem találhatók igényesebben formált gyámkövek, a meglévők pedig rongáltak.

1500 körül készült el a szentély északi falát borító Utolsó ítélet, melynek feltárására és restaurálására, Albert Leixner vezetésével került sor 1971 és 1974 között. A falfestmény nemcsak művészi színvonalát és ikonográfiáját tekintve, hanem technikai szempontból is kiemelkedő. Kompozíciós megoldása a németalföldi és a német késő gótika mestereinek alkotásait idézi. A kép felső része szimmetrikus elrendezésű, a fal

feletti boltsüvegen a Megváltó alakja dominál, alatta látható a Deészisz-csoport, a Krisztus mellett elhelyezkedő angyalok pedig kinszenvedésének eszközeit tartják. A festmény alsó fele célzottan aszimmetrikus, expresszív hatású, ugyanakkor rendkívül részletgazdag. Különösen érvényes ez a menyeyei Jeruzsálemre utaló városábrázolásra, amelynek épületei a korra jellemző késő gótika jegyeit viselik magukon.

A Szent Katalin-templom középkori berendezésének utolsó, helyben fennmaradt emléke az ugyancsak 1500 környékéről származó, homokkőből faragott keresztelőmedence. Faragott díszítésének hangsúlyos motívumát a száraz, csavarodó gallyak (Astwerk) alkotják, melyek – hazai környezetben – elsősorban a késő gótikus faszobrászat és a táblaképfestészet emlékein jelennek meg.

A következő századok folyamán nem került sor olyan beavatkozásokra, amelyek a templom alaprajzán, tömegén és építészeti részletein lényeges változásokhoz vezettek volna. 1555-ben épült a hajó északi kapuját eltakaró dongaboltozatos csarnok. Az egyház már a 16. század utolsó harmadában az evangélikusok kezén volt, erre a korszakra esik a karzat kibővítése (amely csaknem a szentélyig nyúlt, és a hajó északi oldalán két szintje volt), valamint a magas nyeregtető máig meglévő fedélszékének építése. Az 1654–1655 között emelt, rézlemezekkel takart tető minden bizonnyal a késő gótikus formát követi. Miután a templomot 1672-ben a jezsuiták vették át, eltávolították a protestáns karzatokat. 1730 körül épülhetett a szentély külső támpillérei közé ékelt Nepomuki Szent János-kápolna, s így a templom elnyerte mai, végleges alaprajzát.

Az 1918 előtti magyar műemlékvédelem az 1880-as évektől kezdve felügyelte a templomon végzett beavatkozásokat. A kor purista, „stílszerűséget” hangoztató restaurálási szemléletének megfelelően eltávolították a barokk kori berendezés lényeges részét, a kápolnáknak pedig neogótikus oltárokat állítottak fel. 1905 tavaszán szélvihar következtében megrongálódott a tető egy része. A helyszínre érkező Sztéhlo Ottó már határozottan követelte a 17. századi ácsszerkezet megtartását, s elutasította a város azon szándékát, hogy a szentély felett emelkedő torony gótizáló formában újuljon meg. A selmecbányai Szent Katalin-templom utolsó, komplex módon eszközölt felújítása a múlt század hetvenes éveire kötődik. Ekkor valósult meg az épület első s azóta is egyetlen műemléki kutatása.





3. Hálóboltozat a keleti középső kápolnában

» 4. A keleti kápolnasor első kápolnájának boltozata







« 5. Az északkeleti előcsarnok hálóboltozata
 «« 6-8. Építészeti és stilizált növényi részletekből
 formált baldachinok az északkeleti előcsarnokban





« 9–10. Részletek az Utolsó ítélet
falfestményből
11–12. Gyámkő a hajóban: Szent Borbála



13-14. Gyámkő a hajóban: Szent Katalin

15. Gyámkő szalagot tartó figurával
16. Gyámkő a szentélyben: angyal, pajzsán
keresztrel





17. Gyámkő a szentélyben: Veronika kendőjét tartó angyal

» 18. Iratszalagot tartó bibliai (?) férfialak a hajó északi részének gyámkövén

»» 19. Iratszalagot tartó férfialak a hajó északi részének gyámkövén





Konzol



20–22. Figurális konzol a keleti kápolnasor első kápolnájában
 » 23. A hajó északi, egykor a Szentháromság tér felől nyíló kapuja





24-25. Iratszalagot
tartó férfi az északi kapu
konzolán







26–27. Késő gótikus keresztelőmedence





KRISTÍNA ZVEDELOVÁ–MIROSLAV SLÚKA

Új felfedezések Tótpróna Mindenszentek-templomában

Tótpróna (Slovenské Pravno) a Turóci-medence északnyugati részén fekszik Nagyjeszen közelében, Felső-Nyitra fölött. A település és közvetlen környezete régészeti lelőhelyekben gazdag terület, amelyet a bronzkortól kezdve folyamatosan laktak. Első írásos említése 1113-ból származik. Többen feltételezték, hogy a település központjában, kisebb magaslaton álló Mindenszentek-templomnak lehetett egy román kori előzménye, az eddig vizsgált részletei alapján mégis úgy tűnt, hogy az épület a 14. század elejére datálható. Ugyanakkor a 2021 augusztusában folytatott műemléki kutatások (restaurátori kutatás: Mgr. art. Miroslav Slúka, építészettörténeti kutatás: Mgr. Kristína Zvedelová, PhD) az épület több pontján egyértelműen kimutatták a román kori periódust, továbbá a belső tér gótikus kifestésének töredékei is előkerültek.

A román kori templom hajója 6,5 × 8 méter, nyugati falának egy része a jelenlegi templom szentélyében került elő. A belső tér falait két vakolatréteg fedte: az alsó, egyszerűen felvitt, meszes rétegen fa zsaluzás nyomai tűntek fel, a felső, kőműveskanállal elsimított, világos rózsaszín réteg pedig ezeket fedte el. A déli falon megmaradt a román kori homlokzat kialakítás egy része a kő megerősítéssel bíró, keskeny résablakkal és a tető alatti párkány, ami faragott kövekből épült. A fennmaradt építészeti részletek (analógiáik alapján) a 12. századra datálhatók. Hasonló műrészletekkel és kivitelezéssel találkozhatunk Nagykolos, Hontvarsány és Cseklész román kori templomaiban, illetve azok egyes fennmaradt részein. A tótprónai épület mérete a nyitraszegihez, a zobordarászihoz és a szedmerőcihez hasonló, vagyis a korszak kisebb falusi templomai

közé tartozik. Turóc területéről a 12. századból és a 13. század első feléből csupán néhány elpusztult templomot ismerünk: az egykor Blatnica területén álló Szent András-templomot, a turócszentmártoni Szent Márton-templom melletti rotundát, valamint Szocóc Mária születése templomának legkorábbi periódusa is ebből az időszakból való. A tótprónai tehát az egyetlen még álló román kori épület Turóban.

A 14. században teljes egészében átépítették oly módon, hogy a román kori épület hajója képezte az új templom kő boltozattal fedett szentélyét, amelyet poligonális záródással láttak el, északi oldalára sekrestyét, nyugati oldalára pedig egy téglalap alaprajzú, sík mennyezettel fedett templomhajót építettek kő kapuval. A restaurátori kutatás feltárta az első gótikus vakolatréteget, ami az eredeti mennyezet vonalát követte. Annak felső része a hajó teljes területén, a jelenlegi reneszánsz boltozat felett, a padlástérben maradt fenn. A gótikus vakolat rózsaszínes mészből készült, kőműveskanállal eldolgozott felületére *intonaccio* került, és erre festették rá a falakat díszítő freskókat. A szentélyben nem került elő falkép, a hajóban viszont sikerült feltárni két jelenetet, a déli homlokzaton pedig még 1974-ben előkerült egy Szent Kristóf-ábrázolás, mely stílusában megegyezik a templombelső falfestményeivel. A hajó északi falának nyugati végén látható Köpenyes Mária ábrázolást a boltozat kettéosztja. Felső része a padlástérben, a boltozat fölött helyezkedik el, alsó része pedig a hajófal felső sávjában található. A padlástérben nyitott szondában Szűz Mária plasztikus dicsfényvel övezett feje látható, a nimbuszban mélyített sugarakkal. Fejének két oldalán egy-egy angyal, fölötté az ábrázolás keretének töredéke jelenik meg. Utóbbi több sávból áll, és egymással szemben álló háromszögekből képzett gyémántmetszésre épül. A bolto-

zat alatti részen Mária köpenye látható, alatta egyházi személyek, püspökök, szerzetesek és szentek alakjaival. Az ábrázolást hasonló keret határolja, mint ami a padlástérben előkerült. A másik freskótöredék a diadalív északi oldalán foglal helyet. Itt Szűz Mária látható, aki a halott Krisztus fejét tartja a kezében. A festmény stílusa és kivitelezése a festő kiemelkedő kvalitásairól tesz tanúbizonyságot. Fő jellegzetességét: a körvonalakat, a plasztikus jelleget, a festmény telítettségét a színek adják.

A feltárt falképek kis felületen jelennek meg, és csak részlegesen kerültek tisztításra, így részletes művészettörténeti,

ikonográfiai elemzésükre nincsen mód. Az első megfigyelések alapján úgy tűnik, nem rokoníthatók egyetlen turóci példával (Necpál, Turócszentmárton, Nagyjeszen) sem. A Köpenyes Mária Háromszlács (14. század első fele), Nemesludrova, Nagyjeszen templomában tűnik fel, a Pietà pedig szélesebb körben ismert, így a közeli Necpálon is fennmaradt.

A korai, román kori templom léte és a felfedezett falképek kiemelkedő jelentőséggel bírnak a turóci térségben, és új utat mutatnak a további kutatások számára. Segítenek új ismeretekhez jutni az egyedülálló vidék szakrális építészetét és képzőművészetét illetően.

Fordította Szakálos Éva





- « 2. A templom déli homlokzata | Kollár Tibor felvétele, 2022
 3. A templom keleti homlokzata | Kollár Tibor felvétele, 2022
 4. Árpád-kori ablak a déli külső homlokzaton, ma a toronyaljban
 | Kollár Tibor felvétele, 2022





5. Templombelső kelet felé a kutatóablakkal | Kollár Tibor
felvétele, 2022

6. Ablak feltárt részlete a szentély déli falán | Kollár Tibor
felvétele, 2022

7. Szentségtartó fülke a szentély északi falán

| Kollár Tibor felvétele, 2022

8. Szentélybelső kelet felé | Kollár Tibor
felvétele, 2022





9. A Köpenyes Mária ábrázolás felső része a padlástérben | Miroslav Janšto felvétele, 2021

10. Mária dicsfénnel övezett feje a padlástérben | Miroslav Janšto felvétele, 2021

» 11. A Köpenyes Mária ábrázolás részlete | Miroslav Janšto felvétele, 2021

»» 12. Pietà, Mária | Kollár Tibor felvétele, 2022





JURAJ GREGOREK-KOREŇ PÉTER

Az ólublói Szent Miklós-templom középkori és barokk falképeinek feltárása és restaurálása

A Szent Miklós-templom belső tereiben zajló 2016-os kutatás nem várt eredményeket hozott, mely során több falképréteget is sikerült feltárni. A templom tartalmas építéstörténetében ezek a rétegek többnyire közvetlenül az egyes felújításokhoz, átépítésekhez kapcsolódtak. Lacko Pavol esperes úr pozitív hozzáállásának, valamint a szlovák kulturális minisztérium anyagi hozzájárulásának köszönhetően 2017–2020 között feltárássra és restaurálásra kerültek a templom szentélyének északi falán és a diadalív belfalán található középkori falképek, valamint a déli kápolna és a déli hajófal barokk freskói. A restaurátori kutatással párhuzamosan zajlott az épület építéstörténeti kutatása, melyet Michaela Haviarová és Tomáš Haviar végeztek. A restaurálás Koreň Péter és Juraj Gregorek nevéhez fűződik.

Az eredeti egyenes záródású szentélyből, melyet teljes egészében falképek fedtek, a sok átépítésnek köszönhetően csak az északi fal maradt fenn a diadalívvel együtt. A szentély déli falát a 17. században lebontották, és a teret dél felé bővítették, amivel egy déli kápolnát hoztak létre. A szentély északi falát a kora barokk időszakban többször átépítették. A 18. század második felében lebontották a keleti falat és a boltozatot. A szentély terét az új barokk oltár behelyezése miatt kelet felé bővítették, az újjáépítés pompáját pedig egy új, magasabb boltozat tette teljessé. Annak ellenére, hogy a középkori falképek közel kétharmada elveszett, a szentély kifestése joggal sorolható a Szepesség kvalitásos középkori emlékei közé. Az ólublói falképek felfedezésével a 14. század folyamán a térségben tevékenykedő vándorfestők gazdag emlékanyaga is értékes freskókkal bővült.

A restaurálás nem titkolt szándéka volt, hogy a lehető legnagyobb, összefüggő felületen láthatóvá váljon a középkori ki-

festés, méghozzá úgy, hogy közben nem bolygatják a későbbi átépítéseket és az átfestéseket. Így egyszerre került bemutatásra a gótikus réteg, valamint a barokk korai és későbbi periódusa. A falképek restaurálása három fázisra osztható. Az elsőben a másodlagos rétegek és a vakolat finom szerszámokkal való eltávolítása történt meg, melynek során teljes egészében figyelembe vették és megtartották a későbbi, történetileg és művészettörténetileg értékes rétegeket. A feltárt rétegeket folyamatosan biztosították és fixálták. A második fázis a vakolatfelületek fixálása, ragasztása volt, melynek során figyelembe vették az eredeti struktúrát. A harmadik, záró fázis a színes esztétikai tömítés és retusálás volt, hogy vizuálisan olvasható felületek jöjjenek létre.

A templomot az építés után fehérre meszelték, egyedüli díszei a felszentelési keresztek voltak. Ezek közül az egyik fennmaradt, és ma is látható a Keresztrefeszítés-jeleneten. A templom falképei minden bizonnyal a 14. század közepén készültek. A narratívát a cselekmény jobb és tisztább olvashatósága érdekében vízszintes sávokba rendezték. Az ikonográfiai program a templom északi falán Krisztus szenvedéstörténetét mutatta be, mely az evangéliumok szövegét vette alapul. Fentről lefelé haladva három sávra tagolódnak a történet, a jeleneteket díszes keretek választják el egymástól. A felső sáv a Bevonulás Jeruzsálembe jelenettel kezdődik, majd az Utolsó vacsorával folytatódik, ezeket követi az Olajfák hegye és Júdás csókja. A középső sávban látható a Krisztus Pilátus előtt, az Ostorozás, a Töviskoronázás és a Keresztvitel ábrázolása Veronika kendőjével. Az alsó sávban a befejező jelenetek kaptak helyet, így a Keresztre szögezés és a Keresztrefeszítés. Mária koronázása az északi fal legfelső sávjában, közvetlenül a Passió-ciklus fölött kapott helyet. Az alsó sávban illuzio-

nisztikus függőymotívum került megfestésre. A teljes külső falsávot – a lábazati zóna magasságában – farkasfog-motívummal díszítették. A diadalív béléstét a vállkő fölött öszö-vetségi próféták mondatszalasos alakjaival díszítették, melyek tekergő indás keretben kaptak helyet. A déli oldalon alulról felfelé Ezékiel, Abdiás, Ézsaiás, Dávid láthatók. Az északi oldal prófétái alulról felfelé: Jónás, Jeremiás, Dániel, Ozeás. Az alsó részen illuzionisztikus függőymotívum kapott helyet, melyen a magyar szent királyok ábrázolásai láthatók: Szent István országalmával és jogarral a déli, Szent László országalmával és bárdal az északi oldalon. A diadalív szentély felé néző oldalának szélét farkasfog-motívumos frízzel díszítették. A templom gótikus falképei a magyar szent királyok megjelenéséből kiindulva 1412 elé datálhatók, mivel ebben az évben Ólublót, több szepességi várossal egyetemben Luxemburgi Zsigmond a Lengyel Királyság számára elzálogosította. Ez az ún. lengyel zálog egészen Mária Terézia uralkodásáig tartott, aki 1772-ben megszüntette azt.

Az északi fal érdekessége, hogy a festő a krisztológiai ciklus alsó sorában, jobb oldalon kihagyott egy nagyobb felületet a Keresztvitel-jelenet alatt. Feltételezhető, hogy már a kompozíció megtervezésénél egy kiegészítő festéssel számolt. A különálló jelenet, a Királyok imádása némi időbeli eltéréssel került fel a szabad falfelületre, és teljesen eltérő kéz munkája. Hasonlóan eltérőek a falképek vakolatfelületei is. A teljes korai gótikus kifestés durván simított vakolatra, több helyen közvetlenül a kő felületre került. A későbbi gótikus kifestés már jóval részletesebb, alaposabb kidolgozású, külön-külön felvitt és pontosan tömített vakolatra került. A Királyok imádása jelenet részlegesen takarja a Keresztvitel alsó részét. Mindkét festő por alapú pigmenteket használt, mint az okker és az agyag, de drágább pigmentek is megjelentek, mint a malachit, a lápis vagy a lazuli.

A későbbi falfestészeti díszítések közül az északi falon fennmaradt az értékes kora barokk kifestés töredékes részlete, amely összefonódik az átépítések egyes fázisaival, így az oratórium ablakának és a szentélybe vezető ajtónyílásnak a kialakításával. A töredékes részleteken jól kivehető a díszítőfestés, valamint két nőalak, Szent Klára és Salome, akit a falképen szentként jelenítenek meg. Salome jelentős alakja a magyar–lengyel kapcsolatoknak és az egyháznak a 13. században, bár boldoggá avatására csak 1673-ban, X. Kelemen pápa idején került sor. Ez a tény új irányt ad a kora barokk kifestés ikonográfiai prog-

ramjának meghatározásához, amelyben Salome már szentként jelenik meg. Érdemes megjegyezni, hogy a mai Szlovákia területén Salome ábrázolása egyedülálló.

A 2020-as munkálatok során sikerült elvégezni a 17. századi déli szentély feltárását és restaurálását. Ennek eredményeként a feltárás során előkerült egy 1732-es értékes falkép. A figurális festést díszítőfestés tagolja és egy szöveg is kíséri, amely pontosan meghatározza, mely alakokról van szó. A boltozaton Pádúai Szent Antal és Remete Szent Antal kapott helyet ovális medallionokban. A déli falon egy illuzionisztikus oltár került feltárásra, aminek hátterét baldachin díszíti. Az ablak körül felirattal azonosított szerzetesek, Szent Domokos és Szent Jácint foglalnak helyet. Az alakok alatt mára elveszett, akasztott képek nyomai láthatók. A boltív fölött, amely összeköti a déli szentélyt a főszentéllyel, feltárásra került az alkotó szignója a kifestés dátumával együtt: M.P (F.R?) A.D. 1731 D. 31. MAY. Így pontosan datálható az ún. Pádúai Szent Antal-kápolna kifestésének befejezése. A falképek megvalósulása pontosan a szentté avatás 500. évfordulójára esik. A keleti boltozati sávban egy zöld baldachin felső sávja látható, ami minden bizonnyal egy másik illuzionisztikus oltár jelenlétére utal. Az oltár pontos megjelenítése és felszentelése nem azonosítható. Ezen a részen a kifestést a 20. század kilencvenes éveiben teljesen leverték, és egy erősen cementes vakolatréteggel, valamint sárga-okker festéssel fedték. A diadalív szentély felőli oldalán egy falkép került feltárásra, melyen egy baldachin látható lengyel felirattal:

IEZLI CVDA PRAGNIESZ VZNAC NIEZLICZONE ZARLIWA
ANTONIEGO PROZBA VPROSZONEZMIERC BŁĄD
VCISK CZARTY TRĄDT DLA NIEY VCIEKAIĄ CHORZY Z
NIEVLECZONYCH CHOROB ZDROWI WSTAWIAŁ

A legközelebbi analógia Satwiska település Szent Antal-templomában található, ahol a mellékoltár válaszfalában Szent Antal teljes imája olvasható. A feliratot Dr. Artur Kolbiarz azonosította. Az elsődleges kutatásnak köszönhetően a restaurátori munkák során sikerült kiegészíteni a felirat elveszett részeit. A barokk falképek művészettörténeti elemzését doc. Katarína Kolbiarz végezte.

A falfestmények restaurálását 2021-ben a Szlovák Nemzeti Múzeum által kiadott Műemlékek és Múzeumok folyóirat az év restaurálásáért díjjal jutalmazta.

A fényképeket a szerzők készítették.
Fordította Szakálos Éva





« 1. Az északi szentélyfal freskói a feltárást követően
 2. Az északi szentélyfal freskói a restaurálás után





- « 3. Töviskoronázás, restaurált állapot
- «« 4. Keresztvitel, feltárás közbeni állapot
- 5. Keresztvitel, restaurált állapot
- 6. Keresztrefeszítés, feltárt állapot
- 7. Keresztrefeszítés, restaurált állapot



8. Próféták a diadalív bélletfalán, kutatás közbeni állapot

9. Próféták a diadalív bélletfalán, restaurált állapot

» 10. Dávid próféta, feltárt állapot





11. Dávid próféta, restaurált állapot

12. Ézsaiás próféta, restaurált állapot

» 13. Királyok imádása

»» 14. Mária koronázása, restaurált állapot





15. Mária koronázása (Mária), feltárt állapot

16. Mária koronázása (angyal), feltárt állapot

» 17. Barokk falkép a középkori freskórétgen:
Szent Klára

»» 18. Barokk falkép a középkori freskórétgen:
Salome

